

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ε. ΜΥΛΩΝΑ

Καθηγητοῦ Ἀρχαιολογίας Ἐπιτίμου
Προέδρου τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀμερικῆς

ΤΑ ΜΥΚΗΝΑΪΚΑ ΕΘΙΜΑ ΤΑΦΗΣ

Ἡ εἰς τὸν 17^{ον} τόμον τῶν ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ δημοσιευθεῖσα μελέτη τοῦ κ. Μαν. Ἀνδρονίκου¹ μοὶ παρέχει τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐπανέλθω εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ταφικῶν ἐθίμων τῆς λεγομένης μυκηναϊκῆς ἐποχῆς καὶ εἰς τὴν παραβολὴν των πρὸς τὰ ὁμηρικὰ. Αἱ γνώσεις μας διὰ τὰ ταφικὰ αὐτὰ ἐθίμα δὲν προέρχονται ἀπὸ ὀλίγας λεπτομερείας, σταχυολογηθεῖσας ἀπὸ μεμονωμένας ἀνασκαφάς, τῶν ὁποίων τὰ ἀποτελέσματα ἀτελῶς ἢ μερικῶς μόνον ἐδημοσιεύθησαν, ἀλλὰ βασίζονται εἰς ὄγκον παρατηρήσεων καὶ εἰς σαφῆ ἀποτελέσματα πολλῶν ἀνασκαφῶν, γενομένων ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν καὶ ὑπὸ διαφόρων ἐπιστημόνων εἰδικῶν περὶ τὰ μυκηναϊκά πράγματα. Ἀρκεῖ νὰ σημειώσω, ὅτι εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Μυκηνῶν, ἐκτὸς τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ ἀειμνήστου διδασκάλου Χρήστου Τσούντα, ἔχομεν τὰς ἀνασκαφάς τοῦ μακαρίτου Α. J. B. Wace, τοῦ συναδέλφου κ. Carl W. Blegen, τοῦ μακαρίτου Axel Persson καὶ τῶν Γάλλων ἀνασκαφῶν τοῦ Ἀργους. Εἰς τὴν μυκηναϊκὴν περιοχὴν τῆς Πύλου ἔχομεν τὰς ἀνασκαφάς τοῦ Blegen, τοῦ συναδέλφου κ. Σπ. Μαρινάτου καὶ τοῦ N. Valmin². Εἰς τοὺς χρόνους μας, δεκάδες ὅλαι τάφων ἐσκά-

1. Μαν. Ἀνδρονίκου, « Ὀμηρικὰ καὶ μυκηναϊκά ἐθίμα ταφῆς », Ἑλληνικά, 17 (1960), σ. 40 - 64.

2. Διὰ τὰς ἀνασκαφάς τῆς περιοχῆς τῶν Μυκηνῶν ὄρα τὰς τελικὰς δημοσιεύσεις: Χρ. Τσούντας, « Ἀνασκαφαὶ τάφων ἐν Μυκῆναις », ΑΕ, 1888, σ. 119 - 179 καὶ Μυκῆναι καὶ μυκηναῖος πολιτισμός, 1893. Εἰς τὸ ἄρθρον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος ὁ Τσούντας περιγράφει μέρος μόνον τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἀνασκαφέντων τάφων. Οἱ λοιποὶ παρέμειναν ἀδημοσίεστοι. Εἰς τὸ εὐρετήριο τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν καὶ εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν κτερισμάτων, τῶν προσερχομένων ἀπὸ τὰς ἀνασκαφάς του τάφων, ἀναφέρονται ἀνω τῶν 100. Ὁ W a c e, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1920 - 1923, ἀνέσκαψεν 24 μεγάλους θαλαμωτοὺς τάφους, τὰ ἀποτελέσματα δὲ τῶν ἀνασκαφῶν του τελικῶς ἐδημοσίευσεν εἰς τὸ Chamber Tombs at Mycenae, 1932. Ὁ B l e g e n, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1925 - 1930, ἀνέσκαψε 50 μεγάλους θαλαμωτοὺς τάφους εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἀργους καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν του ἐδημοσίευσεν τελικῶς εἰς τὸ σύγγραμμά του Prosymna, The Helladic Settlement preceding the Argive Heraeum, 1937. Ὁ A. W. P e r s s o n ἠρθεύνησε

φησαν εἰς τὴν Ἀττικὴν ὑπὸ τοῦ προϋσταμένου τῆς Ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας κ. Ἰωάννου Παπαδημητρίου, ὑπὸ τοῦ κ. Σπ. Ἰακωβίδη, ὑπὸ τῶν Ἀμερικανῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν, προεξαρχόντων τοῦ ἀειμνήστου Τ. Leslie Shear καὶ τοῦ συναδέλφου κ. Homer A. Thompson, καὶ ὑπ' ἐμοῦ εἰς τὴν Ἐλευσίνα. Αἱ ἀνασκαφαὶ αὗται, ὥς καὶ ἄλλαι εἰς διάφορα μέρη τῆς Ἑλληνικῆς γῆς, τὰς ὁποίας χάριν οἰκονομίας χώρου καὶ τῆς ὑπομονῆς τῶν ἀναγνωστῶν ἀποφεύγω νὰ ἀναφέρω, ἀπέδειξαν, ὅτι τὰ ἔθιμα ταφῆς κατὰ τὴν ὑστεροελλαδικὴν ΙΙ ἐποχὴν, δηλαδὴ κατὰ τὴν κυρίως μυκηναϊκὴν ἐποχὴν (περίπου 1400-1125 π.Χ.), ἦσαν τὰ αὐτὰ καθ' ὅλην τὴν περιοχὴν, τὴν κατεχομένην ὑπὸ τῶν μυκηναίων¹. Πρὸς τούτοις εἰς τὴν ἀνατολικὴν τοῦλάχιστον πλευρὰν τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος, ἀπὸ τῆς Θεσσαλίας πρὸς βορρᾶν μέχρι τῆς Λακεδαίμονος πρὸς νότον, τάφοι ἀρχαιότεροι τῶν μυκηναϊκῶν ἀνεσκαφῆσαν κατὰ τὴν τελευταίαν πεντηκονταετίαν². Τὰ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῶν τεκμήρια ἀποδεικνύουν τὴν ὁμαλὴν ἐξέλιξιν τῶν ἐθίμων ταφῆς τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ἀπὸ τῶν ἐν χρήσει κατὰ τὴν μεσοελλαδικὴν περίοδον. Κατὰ ταῦτα τὰ μυκηναϊκά ἔθιμα ταφῆς εἶναι ἐξηκριβωμένα, καθ' ὅσον εἶναι δυνατόν νὰ ἐξακριβωθοῦν ἐπιστημονικῶς ἔθιμα μιᾶς παρφηγμένης ἐποχῆς ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

18 θολωτοὺς τάφους εἰς τὴν Ἀσίην καὶ εἰς τὴν Μιδεάν - Δενδρά, ἀπὸ τοῦ 1922-1939, καὶ τὰ ἀποτελέσματα ἐδημοσίευσεν εἰς τὰς τελικὰς του μελέτας Asine, 1938, *The Royal Tombs at Dendra, Near Midea*, 1931 καὶ *New Tombs at Dendra Near Midea*, 1942. Βεβαίως οὔτε ὁ Leaf οὔτε ὁ Schuchhardt ἦτο δυνατόν νὰ γνωρίζουν τὰ ἀποτελέσματα τῶν πλήρως δημοσιευθειῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Wace, τοῦ Blegen καὶ τοῦ Persson. Θὰ ἦτο δὲ τραγικὸν δυστύχημα εἴαν αὐταὶ αἱ ἀνασκαφαί, γυνόμεναι ὑπὸ εἰδικῶν ἀρχαιολόγων ἀσχολουμένων μὲ τὰ μυκηναϊκά πράγματα, δὲν ἀπέδωσαν νέα στοιχεῖα ἄγνωστα εἰς τοὺς ὁσφοὺς τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος. Βεβαίως, τὴν ἀπίστευτον αὐτὴν ὑπόθεσιν δὲν δέχομαι. Βιβλιογραφίαν καὶ παραπομπὰς παρέχω εἰς τὰς δύο μου μελέτας διὰ τὰ ἔθιμα ταφῆς, «Homeric and Mycenaean Burial Customs», *AJA* 52 (1948), σ. 56-81 καὶ «Ὀμηρικὰ καὶ μυκηναϊκά ἔθιμα ταφῆς», ἐναρκτήριον μάθημα, Ἐπιστημονικὴ Ἑπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 4 (1953-1954), σ. 263-285. Ἐπίσης εἰς τὴν μελέτην μου «Cult of the Dead in Helladic Times», *Studies in Honor of David M. Robinson*, I, σ. 64-105. Ὅρα καὶ Ἰ. Παπαδημητρίου, ΠΑΕ, 1954, σ. 72-88 καὶ Σπ. Ἰακωβίδη, ΠΑΕ, 1953, σ. 88-102, 1954, σ. 89-103 καὶ 1955, σ. 100-108. Σπ. Μαρινάτου, ΠΑΕ, 1953, σ. 238-250, 1954, σ. 299-316 καὶ 1955, σ. 245-255. N. Valmin, «Tholos Tombs and Tumuli», *Corolla Archaeologica*, 1932, σ. 216 ἑξ. Διὰ τὰς παλαιότερας ἀνασκαφὰς περὶ τὸ Ναύπλιον, Ἀργεὺς, Ἀττικὴν κλπ. ὄρα Π. Καββαδία, Προϊστορικὴ Ἀρχαιολογία, 1909.

1. Εἰς τὴν παρούσαν μελέτην μυκηναίους ἀποκαλῶ ὄχι μόνον τοὺς κατοικοὺς τῶν Μυκηνῶν ἀλλὰ καὶ τοὺς κατοικοὺς τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος, οἱ ὅποιοι κατὰ τὴν ὑστεροελλαδικὴν ἐποχὴν ἐκαλλιέργουν τὸν λεγόμενον μυκηναϊκὸν πολιτισμόν.

2. Ὅρα «Cult of the Dead», σ. 68-82 καὶ Blegen-Wace, *Symbolae Osloenses*, 9 (1930), σ. 28-37.

Προτοῦ ἐξετάσω τὰ ἔθιμα αὐτά, πρέπει νὰ σημειώσω ὅτι ὄχι μόνον ὁ ἀείμνηστος Child, ἀλλὰ καὶ ἰδιοί μας διδάσκαλοι — Τσουντας, Κεραμόπουλος, Οἰκονόμος — πολὺ πρὸ τοῦ Βρεττανοῦ σοφοῦ, ἐξῆραν τὴν σπουδαιότητα τῶν ἐθίμων ταφῆς διὰ τὴν ἱστορίαν ἐνὸς λαοῦ. Καὶ ἐγὼ ἐπανειλημμένως ἐτόνισα, ὅτι ἡ γνῶσις τῶν ἐθίμων ταφῆς ἀποτελεῖ ἀπαραίτητον βοήθημα διὰ τὴν κατανόησιν καὶ τὴν ἐξακριβώσιν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν σχέσεων ἐνὸς λαοῦ. Διὰ τοῦτο καὶ ἀφιέρωσα δολόκληρον τριακονταετίαν εἰς τὴν μελέτην τῶν ἐθίμων ταφῆς τῶν προϊστορικῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος. Ἐπίσης πρέπει νὰ τονίσω καὶ ἐγὼ ὅτι παράλληλα ἔθιμα ταφῆς εἶναι δυνατόν νὰ δημιουργηθοῦν ἀνεξαρκῆτως εἰς διάφορα μέρη τῆς γῆς καὶ ἀπὸ λαοὺς φυλετικῶς διαφόρους· π.χ. ἡ καῦσις τῶν νεκρῶν, ἡ ἀπόθεις κτερισμάτων, ἡ κατάθεις τοῦ νεκροῦ μὲ τὰ σκέλη ἰσχυρῶς κεκαμμένα, κλπ., ἀπαντοῦν εἰς πολλὰ μέρη τῆς γῆς, ἀκόμη καὶ μεταξὺ τῶν Ἰνδιάνων τῆς Ἀμερικῆς. Τοῦτο ἐλέγχθη ἐπανειλημμένως καὶ πρὸ πολλοῦ ὑπὸ πολλῶν ἐπιστημόνων. Ἀλλὰ πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι τὸ σύνολον τῶν ταφικῶν ἐθίμων ἐνὸς λαοῦ εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐπαναληφθῇ ἀνεξαρκῆτως ὑπὸ ἑτέρου καὶ εἰς τὸ σύνολον τῶν ἐθίμων πρέπει νὰ βασίζονται συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα ἔχουν τὴν ἀξίωσιν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς ἐπισημονικά.

Κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν, τὴν ὑστεροελλαδικὴν II καὶ III περίοδον, ἦσαν ἐν χρήσει, ὡς γνωστόν, δύο εἴδη τάφων, οἱ θολωτοί, τάφοι τῶν βασιλέων, καὶ οἱ λαξευτοὶ θαλαμωτοί, οἱ τάφοι τῶν ἀσπῶν. Ἐλάχιστοι θολωτοὶ τάφοι εὐρέθησαν ἀσύλητοι, ἀπολύτως ἢ μερικῶς, μέχρι τοῦδε¹. Κατ' ἀκολουθίαν δὲν εἶναι δυνατόν ἀπὸ τοὺς θολωτοὺς νὰ ἐξακριβώσωμεν τὰ ταφικά ἔθιμα τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων. Ταῦτα ὅμως συνάγονται ἀσφαλῶς ἀπὸ τὰ τεκμήρια, τὰ ὁποῖα διεφύλαξαν οἱ θαλαμωτοί. Ἐκατοντάδες ὅλαι τάφων θαλαμωτῶν ἀνεσκάφησαν μέχρι τοῦδε, ἕκαστος δὲ τούτων περιεῖχε πολλὰς ταφάς, διότι, ὡς γνωστόν, οἱ θαλαμωτοὶ ἦσαν οἰκογενειακοὶ τάφοι. Νομίζω ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὰ ἔθιμα τῶν βασιλέων διέφερον τῶν ἐθίμων ταφῆς τῶν ἀσπῶν ποσοτικῶς μόνον. Ἡ ταφὴ δηλαδὴ τῶν βασιλέων ἐγένετο κατὰ μεγαλοπρεπέστερον τρόπον, τὰ κτερίσματά των ἦσαν πολυπληθέστερα καὶ πολυτιμότερα, οἱ τάφοι των μεγαλύτεροι, ἐγένετο ὅμως κατὰ τὴν αὐτὴν διάταξιν τυπικοῦ, κατὰ τὰ αὐτὰ ἔθιμα.

Αἱ μέχρι τοῦδε γεγόμεναι ἀνασκαφαὶ ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ ἐνταφιασμὸς ἦτο ὁ ἐν χρήσει τρόπος ταφῆς εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα καθ' ὅλην τὴν ὑστεροελλαδικὴν ἐποχὴν. Σπάνια δείγματα καύσεως ἀνεκαλύφθησαν μέχρι τοῦδε καὶ αὐτὰ ἀνάγονται εἰς τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

1. Ὁ τάφος τῆς Μιδέας - Δενδρῶν, τοῦ Ροῦτσι, ἴσως δὲ καὶ τῶν Ἀχαρνῶν - Μενιδίου ἦσαν ἀσύλητοι, ὁ τάφος τοῦ Βαφειοῦ εἶχε συληθῇ ἐν μέρει. "Ora Persson, The Royal Tombs, σ. 68 - 70 διὰ περιγραφὴν βασιλικῆς ταφῆς.

Ἐξηκριβομένην καῦσιν νεκροῦ τῶν τελευταίων μυκηναϊκῶν χρόνων ἔχομεν ἀπὸ τὸν 41^{ον} τάφον τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἀργούς (Προσύμνης) καὶ ἑπτὰ καύσεις τῶν ἰδίων χρόνων ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖον τῆς Περατῆς¹. Ἀρχαιότερον μοναδικὸν δείγμα μυκηναϊκῆς καύσεως ἀνεκάλυψεν ὁ συνάδελφος κ. Σπ. Μαρινάτος εἰς τὸν δεύτερον θολωτὸν τάφον τῆς Τραγάνας². Αἱ καύσεις αὗται, παραβαλλόμεναι πρὸς τὸν μέγαν ἀριθμὸν τῶν ἀποκαλυφθεισῶν ταφῶν, εἶναι τόσον ὀλίγαι, ὥστε μετὰ βεβαιότητος δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁ ἔνταφιασμός ἦτο ὁ μόνος χαρακτηριστικὸς τρόπος ταφῆς εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν.

Εἰς τοὺς θαλαμωτοὺς τάφους οἱ νεκροὶ ἀπετίθεντο ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, ἐνίοτε δὲ ἐπὶ ἐδράνου κτιστοῦ ἢ λαξευτοῦ κατὰ κανόνα δημιουργηθέντος κατὰ μῆκος τῶν πλευρῶν τοῦ θαλάμου. Περὶ τὸν νεκρὸν ἐτίθεντο τὰ κτερίσματά του, ταῦτα δὲ περιελάμβανον μεγάλα ἀγγεῖα, προφανῶς πλήρη προμηθειῶν, κύπελλα, κοσμήματα, ὅπλα καὶ ὅ,τι ἄλλο. Σπανιώτατα ὁ νεκρὸς καὶ τὰ κτερίσματά του ἐτίθεντο εἰς τετράπλευρον θήκην ὠρυμένην εἰς τὸ δάπεδον τοῦ θαλάμου. Μετὰ τὴν ταφὴν τὸ στόμιον τοῦ θαλάμου ἐφράσσετο διὰ ξηροτοῖχον συνήθως. Πρὸ τῆς θύρας, καὶ ὥς μία τῶν τελευταίων πρὸς τὸν νεκρὸν πράξεων, οἱ συγγενεῖς φαίνεται ὅτι ἔκαμναν σπονδὴν ἢ μᾶλλον ἔπινον εἰς ἀποχαιρετισμὸν τοῦ ἀποθανόντος (drank a toast λέγει ὁ παρατηρήσας πρῶτος τὸ ἔθιμον συνάδελφος κ. Blegen)³ καὶ συνέτριβον πρὸ τῆς παραστάδος τὸ κύπελλον, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἔπινον. Κατόπιν ὁ δρόμος ἐπληροῦτο χώματος καὶ σῆμα τι, στήλη ἢ ὀγκόλιθος, ἐτίθετο εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ δρόμου ἢ ἄνωθεν τοῦ στομίου διὰ νὰ διακρίνῃ τὸν ἕνα ἀπὸ τοὺς ἄλλους τάφους. Ἐπηρεοῦντο νεκροδείπνον, τοῦ ὁποῖου τὰ ὑπολείμματα ἔμενον κατὰ χώραν. Πολύλακίς τὸ δεῖπνον ἐγένετο εἰς τὸν δρόμον προτοῦ ἀκόμη πληρωθῆ. Ὅτε ἔτερον μέλος τῆς οἰκογενείας ἔπρεπε νὰ ταφῇ, τότε ἀφαιρεῖτο ὅλον ἢ μέρος τοῦ χώματος, τὸ ὁποῖον ἐπλήρου τὸν δρόμον, ἐκρημνίζετο ὁ ξηροτόιχος, ὁ ὁποῖος ἐφράσσε τὸ στόμιον, ὁ θάλαμος ἀπελυμαίνεται διὰ πυρὸς (εἰς τοῦτο δὲ κυρίως ὀφείλονται καὶ τόσα ἴχνη πυρᾶς, τὰ ἀνακαλυφθέντα εἰς μυκηναϊκοὺς τάφους) καὶ τὸ λείψανον ἐτίθετο πλυσίον τοῦ προηγουμένως ἀποτεθέντος. Ἡκολούθει τὸ φράξιμον τοῦ στομίου, αἱ σπονδαί, τὸ ταφικὸν δεῖπνον, τὸ πλήρωμα

1. Blegen, Prosymna, σ. 242. Τὰς καύσεις καὶ τῆς μυκηναϊκῆς καὶ τῶν ἀρχαιότερων ἐποχῶν ἀπηρίθμησα, μετὰ βιβλιογραφίας, εἰς τὰς προηγουμένας μου μελέτας, τὰς ἐπανάλαβε δὲ καὶ ὁ κ. Ἀνδρόνικος. Βεβαίως ταύτας περιέλαβεν εἰς τὰς μελέτας τῆς Ἡ. Lorimer ἐν JHS 53 (1933), σ. 161 ἔξ. καὶ Homer and the Monuments, 1950, σ. 103 ἔξ. Εἰς τὸν κ. Ἰακωβίδην ὀφείλω τὴν πληροφορίαν τῆς Περατῆς, διὰ τὴν ὁποίαν καὶ ἐντεῦθεν τὸν εὐχαριστῶ.

2. Σπ. Μαρινάτος, Ἀνασκαφὴ ἐν Πύλῳ, ΠΑΕ, 1955, σ. 251-255.

3. Prosymna, σ. 238. Πρβλ. καὶ Wace, Chamber Tombs, σ. 131, Persson, Asine, σ. 165, 358.

καὶ πάλιν τοῦ δρόμου διὰ χώματος καὶ ἡ τοποθέτησις τῆς στήλης. Κατόπιν ἐπανειλημμένων ταφῶν, ὁ θάλαμος ἐπληροῦτο· τότε οἱ σκελετοὶ τῶν προγενεστέρως ἀποτεθέντων εἰς τὸ δάπεδον παρεμερίζοντο, συνήθως « ἐσαρώνοντο » εἰς σωροὺς παρὰ τὰ πλευρὰ τῶν τοίχων τοῦ θαλάμου, ἢ ἐτίθεντο εἰς λάκκους ἐσκαμμένους εἰς τὸ δάπεδον ἢ εἰς ἀμόρφους κόγχας λαξευθείσας εἰς τοὺς τοίχους τῶν θαλάμων, οὐχὶ σπανίως δὲ τὰ ὅσα ἔρριπτοντο ἔξω τοῦ θαλάμου εἰς τὸν δρόμον τοῦ τάφου. Εἰς τὸν ἐξοικονομούμενον κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον χώρον ἐτίθεντο οἱ νέοι νεκροί.

Εἰς τὰς μελέτας μου ἐδέχθην ὅτι ἡ συνήθεια αὕτη τοῦ παραμερισμοῦ τῶν ὀστέων κλπ., ἡ ἀποδεικνυομένη ἀπὸ πλεῖστα παραδείγματα, ἀποδεικνύει ἑλλειψιν σεβασμοῦ πρὸς τὰ ὀστᾶ τῶν προγόνων, τὴν παρελήλιστα δὲ πρὸς τὴν ἀδιαφορίαν, τὴν ὅποیان ἐπιδεικνύουν οἱ ἥρωες τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας διὰ τὴν τύχην τῶν ὀστέων τῶν συντρόφων των. Ὁ κ. Ἀνδρόνικος δέχεται ὅτι πράγματι ἔαν « μιὰ τέτοια στάσις » πιστοποιηθῇ, τότε θὰ ἦτο δυνατόν νὰ « βεβαιώσουμε τὴν ἀναντίρρητη ταυτότητα τῶν δύο ἀντιλήψεων »¹. Ἐγὼ πιστεύω ὅτι ἡ « στάσις αὕτη » πιστοποιεῖται ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ τεκμήρια. Ὁ κ. Ἀνδρόνικος πιστεύει ὅτι « μιὰ τέτοια στάσις δὲν εἶναι δυνατόν νὰ πιστοποιηθῇ ». Ὡς μόνον δὲ ἐπιχείρημα κατὰ τῶν λεγομένων μου φέρει « τοὺς ἐνδοιασμούς », ὡς λέγει, τοὺς ὁποίους ἐξέφρασαν ὁ συνάδελφος κ. Στ. Κυριακίδης εἰς τὸ « Πρόσθετον σημεῖωμα » τῆς μελέτης του τῆς σχετικῆς πρὸς τὴν Νέκυιαν τοῦ Ὀμήρου. Εἰς σελίδα 320 τῆς προσθήκης ἔχομεν τὰ ἑξῆς: « Νομίζω ὅτι τὰ ἀνασκαφικὰ τεκμήρια, τὰ ὁποῖα ὁ διαπρεπὴς ἀρχαιολόγος (δηλ. ὁ Μυλωνᾶς) χρησιμοποιεῖ δὲν ἔχουν τὴν ἀποδεικτικὴν δύναμιν, τὴν ὁποῖαν ἀποδίδει εἰς αὐτά. Ἡ παραμέρισις τῶν ὀστέων τῶν παλαιῶν νεκρῶν ἦτο προῖδὸν ἀνάγκης, ὅπως σήμερον ἡ ἀνασκαφὴ τῶν τάφων μετὰ μίαν τριετίαν, ἢ διατήρησις ὅμως αὐτῶν ὁπωσδήποτε ἐντὸς τῶν τάφων ἢ εἰς εἰδικωτέρως ὀστεοθήκας, ὅλα τὰ σημερινὰ κοιμητήρια, δεικνύει ὅτι δὲν ἔπαυεν ὁ πρὸς τοὺς νεκροὺς σεβασμός. Ἡ παρατηρουμένη ἐνίοτε καταστροφὴ τῶν κτερισμάτων οὐδεμίαν ἀποδεικτικὴν δύναμιν ἔχει, διότι εἶναι δυνατόν νὰ ὀφείλεται εἰς ποικίλους λόγους, ὅπως π.χ. εἰς τὴν μέριμναν τῶν ἀποθεσάντων, ἵνα ταῦτα καίόμενα ἢ καταστρεφόμενα συνοδεύσουν τὸν νεκρὸν εἰς τὸν Ἅδην, ἢ δὲ τυμβωρυχία ἀσφαλῶς δὲν ἀποτελεῖ τεκμήριον ἑλλείψεως σεβασμοῦ καὶ λατρείας παρὰ τῷ λαῷ, ὅπως καὶ ἡ παλαιὰ καὶ νεωτέρα ἱεροσουλὰ δὲν ἀποτελεῖ τεκμήριον ἑλλείψεως σεβασμοῦ πρὸς τὸ θεῖον ».

Ἡ βραχύτης τῆς περιγραφῆς μου τῶν ἐθίμων ταφῆς τῶν μυκηναίων, ἢ ἐπιβληθεῖσα ὑπὸ τῶν χρονικῶν ὁρίων ἐνὸς ἐναρκτηρίου μαθήματος καὶ ἡ ἐπιμονή μου νὰ ὑποδείξω τὴν μακράιωνα χρῆσιν τοῦ ἐθίμου τοῦ παραμερισμοῦ τῶν σκελετῶν τῶν προγενεστέρως ταφέντων, ἢ ὁποῖα τότε ἡμφεσβη-

1. Ἐ.ἀ., σ. 48 - 49.

τεῖτο ὑπὸ ἄλλων συναδέλφων, συντέτεινεν ἴσως εἰς τὴν γένεσιν « τῶν ἐνδοιασμῶν » τοῦ διαπρεποῦς συναδέλφου. Τὴν βραχύτητα, πρὸς τούτοις, ἐθεώρησα προτιμητέαν, διότι εἰς τὴν ἀρχικὴν μου μελέτην εἰς τὸ ΑἸΑ ἐξήγησα τοὺς λόγους, οἱ ὅποιοι ἐπιβάλλουν τὰ διατυπωθέντα συμπεράσματά μου. Συμφωνῶ μὲ τὴν διατυπωθεῖσαν γνώμην ὅτι ὁ παραμερισμὸς τῶν ὀστέων, αὐτὸς καθ' ἑαυτόν, ὁ ἐπιβαλλόμενος ὑπὸ ἀνάγκης δὲν ἀποτελεῖ τεκμήριον ἀποδεικτικὸν ἐλλείψεως σεβασμοῦ. Πιστεύω ὅμως ὅτι ὁ **τρόπος**, μὲ τὸν ὅποιον γίνεται ὁ παραμερισμὸς αὐτός, φανερώνει τὰς ἀντιλήψεις τῶν ἀνθρώπων. Καὶ ὁ **τρόπος**, μὲ τὸν ὅποιον ἐγένετο ὁ παραμερισμὸς τῶν ὀστέων εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς τάφους, φανερώνει τὴν ἔλλειψιν σεβασμοῦ τῶν ἀπογόνων πρὸς τὰ ὀστὰ τῶν προγόνων των. Ὅσοι εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἴδουν τοὺς σωροὺς τῶν ὀστέων τῶν θαλαμῶτων τάφων καί, ἀκόμη καλύτερον, ὅσοι ἀνέσκαψαν τοιοῦτους σωροὺς ἀπεκόμισαν ὅχι μόνον τὴν ἐντύπωσιν ἀλλὰ καὶ τὴν γνώσιν ὅτι οἱ δημιουργοὶ των δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἡσθάνοντο σεβασμὸν πρὸς τὰ ὀστὰ τῶν προγόνων των, διότι οἱ σωροὶ αὐτοὶ δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα προσεκτικῆς ἢ καὶ ἀπλῆς τακτοποιήσεως τῶν ὀστέων, ἀλλ' ἀποτέλεσμα « σαρώματος » τῶν λειψάνων. Τοῦτο φαίνεται ὅτι εἶναι δύσκολον νὰ γίνῃ καταληπτὸν μακρὰν τῶν πραγμάτων καὶ μόνον ἀπὸ τὰς ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφένων καὶ τὰ σχέδια τὰ τόσον γενικευμένα καὶ καθαρὰ. Τὸ « **σάρωμα** » τῶν ὀστέων, τὸ ὅποιον χαρακτηρίζει τοὺς σωροὺς, εἶναι τελείως ἀντίθετον πρὸς τὴν φροντίδα διὰ τὴν τοποθέτησιν, ἀκόμη καὶ ἐντὸς ἰδίων κιβωτιδίων, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὴν σημερινὴν ἀνακομιδὴν καὶ οἱ ἄμορφοι λάκκοι, εἰς τοὺς ὁποίους ἐσαρῶνοντο τὰ ὀστὰ, ἀπέχουν πολὺ, καὶ ὅχι μόνον χρονικῶς, ἀπὸ τὰ σημερινὰ κοιμητήρια καὶ ὀστεοθῆκας· καὶ τοῦτο εἰς ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν κατεσκευάζοντο τάφοι μεγαλοπρεπέστεροι τῶν σημερινῶν καὶ ἦτο ἐν χρήσει τυπικὸν ταφῆς περισσότερον ἐξεζητημένον. Ὁ **τρόπος** τοῦ παραμερισμοῦ φανερώνει τὴν ἀδιαφορίαν τῶν ζώντων, ὅχι ξένων ἀνθρώπων, ἀλλὰ τῶν συγγενῶν πρὸς τὰ λείψανα τῶν προγόνων των.

Ἰδού τί γράφει σχετικῶς διὰ τοὺς σωροὺς αὐτοὺς καὶ ἄλλος αὐτόπτης μάρτυς, τοῦ ὁποίου ἡ εἰδικότης καὶ πείρα περὶ τὰ μυκηναϊκά πράγματα ἀναγνωρίζεται διεθνῶς: « Another even simpler method toward the same end », δηλαδὴ διὰ τὴν ἐξοικονόμησιν χώρου εἰς τὸ δάπεδον τοῦ θαλάμου γράφει ὁ Blegen, « consisted merely in *sweeping up* the remains into a heap which was left lying on the floor itself... The bones and other objects in the heaps **were always found to lie in utter confusion and disorder; and it was clear that the actual physical remains of the dead were held in little respect, when the time came for a subsequent burial** »¹.

Ὁ Wace, ὁ ὁποῖος ἀφιέρωσε τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς ζωῆς του εἰς τὴν μελέτην τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ μᾶς πληροφοροεῖ: « Sometimes in clearing the chamber for new occupants the remains of previous interments were quite obviously thrown out pell-mell into the dromos », τοῦτο δὲ ἐγένετο ὅχι ἀπὸ ξένους ἢ ἀπὸ ἐπιδρομεῖς, ἀλλ' ἀπὸ αὐτὰ τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας. Ὡς παράδειγμα φέρει τὸν τάφον 515: « where the rich finds in the dromos seem to show that the earlier burials of members of what apparently was a well-to-do family were thrown out into the dromos by the later members of the family without regard for the remains of their ancestors »¹. Τὴν ἰδίαν πείραν ἔχουν καὶ ἄλλοι ἀνασκαφαί, ἐν οἷς καὶ ὁ μακαρίτης Persson, ὁ ὁποῖος ἀνεκάλυπεν ἐρριμμένα ὅστ' αἰς τοὺς δρόμους τῶν τάφων τῆς Ἀσίνης². Πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι ἡ ἀποβολὴ τῶν ὀστέων ἐκ τοῦ θαλάμου ἀποδεικνύει τὴν μὴ διατήρησιν τῶν εἰς τὸν τάφον τὸ ἀνοιγμα τοῦ στομίου ἀπετέλει τὸ τέρας τοῦ τάφου διὰ τοῦτο καὶ ἐφράσσετο διὰ τοίχου, ὁ δὲ δρόμος φαίνεται ὅτι ἐθεωρεῖτο ὥς ἡ ἔξω τοῦ τάφου ἀπλὴ πρόσβασις, ἄλλως τὸ στόμιον δὲν θὰ ἐφράσσετο.

Ἐναπόθεσις τῶν παραμεριζομένων ὀστέων εἰς λάκκους ἐσκαμμένους εἰς τὸ δάπεδον τοῦ θαλάμου, βεβαίως, ἦτο συνήθης. Οἱ λάκκοι οὗτοι εἶναι ἀκαθόριστοι καὶ προφανῶς ἐγένοντο μὲ μεγάλην ἀμέλειαν, τὰ δὲ ὀστᾶ, τὰ ὅποια εὐρίσκονται εἰς αὐτούς, φανερόνουν τὴν ἰδίαν ἀδιαφορίαν, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὸν σχηματισμὸν τῶν σωρῶν. Διότι, ὥς γράφει καὶ πάλιν ὁ Blegen, τοῦ ὁποίου αἱ παρατηρήσεις εὐρίσκουν παράλληλα εἰς τὴν πείραν καὶ ἄλλων ἀνασκαφῶν, « generally speaking the remains found in the cists appeared to have been carelessly swept together into a heap without arrangement of any kind... Further evidence of carelessness in assembling the remains came to light in the fact that the pottery was frequently shattered and many fragments belonging to the vessels deposited in the cists were found scattered about the floor of the chamber »³. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Wace τὰ ὀστᾶ, τὰ ὅποια συνήθως εὐρίσκονται εἰς τοὺς λάκκους αὐτούς, ἀποκαλεῖ *disiecta membra*⁴. Εἰς τὰ πλευρὰ τῶν θαλάμων, ἀκόμη δὲ καὶ τῶν δρόμων, ἠνοίγοντο ἀκανόνιστοι ὀπαί, τὰς ὁποίας συνήθως ἀποκαλοῦμεν « κόγχας » ἂν καὶ δὲν ἔχουν τὸ κανονικὸν σχῆμα κόγχης, εἰς τὰς ὁποίας ἄλλοτε μὲν ἐνετί-

1. Chamber Tombs, σ. 130.

2. Asine, σ. 357.

3. Prosymna, σ. 247.

4. Chamber Tombs, σ. 137. Χρησιμοποιοῦ τὰ γραφέντα ὑπὸ τῶν ἀγγλοφώνων συναδέλφων, διότι αἱ ἀνασκαφαί τῶν καὶ σχεδὸν σύγχρονοι εἶναι καὶ ἔχουν πλήρως δημοσιευθῇ.

θεντο νεκροὶ ἄλλοτε δὲ ὁστᾶ¹. Καὶ ἡ τοποθέτησις τῶν ὁστῶν εἰς τὰς κόγχας, αἱ ὁποῖαι δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς ὁστεοθῆκαι, ἐγένετο κατὰ τὸν ἴδιον ἀμελῆ τρόπον, κατὰ τὸν ὅποιον ἐγένετο καὶ τὸ « σάρωμα » τῶν σκελετῶν εἰς τοὺς σωροὺς καὶ τοὺς λάκκους. Κατ' ἀκολουθίαν οἱ αὐτοὶ λόγοι ἰσχύουν καὶ διὰ τὰς κόγχας ὡς διὰ τοὺς λάκκους.

Σπανιώτατα οἱ νεκροὶ καὶ τὰ κτερίσματά των ἐτίθεντο εἰς θήκας πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον λαξευθείσας. Πόσον σπανία ἦτο ἡ τοιαύτη διάθεσις ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖον τῆς Προσύμνης, ὅπου ἀκριβεῖς παρατηρήσεις ἦσαν δυναταί. Οἱ πεντήκοντα τάφοι, οἱ ὁποῖοι ἀνεσκάφησαν ὑπὸ τοῦ Blegen ἀπέδωσαν 87 δείγματα λάκκων καὶ θηκῶν. Ἐκ τούτων δύο θῆκαι περιέκλειον σκελετὸν εἰς τὴν ἀρχικὴν του θέσιν — ἦτο δηλαδὴ « primary interment », ὡς λέγει ὁ ἀνασκαφεὺς². Εἰς τοὺς θολωτούς, ἀπὸ τῆς ΥΕ II περιόδου καὶ ἐντεῦθεν, φαίνεται ὅτι ἡ κατάθεσις εἰς θήκας ἦτο περισσότερον συνήθης, διότι ἔχομεν τοιαύτην καὶ εἰς τὸν τάφον τοῦ Βαφειοῦ καὶ εἰς τὸν τάφον τῆς Μιδέας - Δενδρῶν³ ἀσφαλῶς δὲ καὶ αἱ συληθεῖσαι θῆκαι τοῦ θολωτοῦ τάφου τῶν λεόντων εἰς τὰς Μυκήνας τὸν αὐτὸν ἀρχικὸν σκοπὸν ἐξυπηρετοῦν. Ἦδη ὁ Τσούντας ἐσημείωσε τὴν εἰς θήκας ταφήν, τοιαύτην δὲ ἀπέδωκεν εἰς τὴν φροντίδα τοῦ ταφέντος, ἵνα μὴ μετακινηθοῦν τὰ ὁστᾶ του μετὰ θάνατον⁴.

Οἱ εἰς τὰς θήκας ἐντεθειμένοι νεκροὶ, οἱ τόσον σπάνιοι, καὶ τὰ πολὺ ὀλίγα δείγματα τῶν καλῶς διατεταγμένων ὁστῶν εἰς λάκκους καὶ κόγχας δὲν δύνανται νὰ ἀποδείξουν γενικὸν σεβασμὸν τῶν μεταγενεστέρων πρὸς τὰ ὁστᾶ τῶν προγόνων. Ἀντιθέτως « τὸ σάρωμα » τῶν ὁστῶν κατὰ τρόπον μεταβάλλοντα αὐτὰ εἰς *disiecta membra*, ἡ ἀποβολὴ των ἐκ τοῦ θαλάμου, ὁ ὁποῖος ἦτο ὁ τάφος, ἀποδεικνύει τὴν ἀδιαφορίαν τῶν μεταγενεστέρων καὶ τὴν ἔλλειψιν σεβασμοῦ πρὸς τὰ ὁστᾶ τῶν προγόνων. Ἡ πολὺ σπανία προσεκτικὴ τοποθέτησις τῶν ὁστῶν εἰς λάκκους καὶ κόγχας καὶ ἡ ἔτι σπανιωτέρα ταφή εἰς θήκας δύνανται νὰ ἀποδοθῇ εἰς αἰσθηματικούς λόγους ἐνὸς αἰῶνος. Εἶναι δυνατόν, δηλαδὴ, νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἐνίοτε ἐτίθετο εἰς ἰδίαν θήκην τὸ λείψανον πολυαγαπημένης⁴ νεαρᾶς συζύγου ἢ πατρὸς προσφιλοῦς ἢ ἀνδρώπου, εἰς τὴν φαντασίαν τοῦ ὁποίου προὔξενεν ὀδυνηρὰν ἐντύπωσιν τὸ κατάντημα τῶν ὁστῶν φίλων καὶ προγόνων, καὶ ὁ ὁποῖος ἀπὸ αἰσθηματικούς λόγους ἀφῆκεν

1. Ὁ W a c e λέγει ὅτι δὲν ἀνεῦρεν οὔτε μίαν κόγχην εἰς τοὺς ὑπ' αὐτοῦ ἀνασκαφέντας τάφους (Chamber Tombs, σ. 136), ὁ δὲ Τσούντας (ΑΕ, 1888, σ. 129) ἀναφέρει, ὅτι ἐκ τῶν 52 τάφων, τοὺς ὁποίους ἐδημοσίευσεν, μόνον 3 εἶχον κόγχας.

2. Prosymna, σ. 246.

3. Μυκήναι καὶ μυκηναῖος πολιτισμός, σ. 137.

4. Ὁ σκελετός, ὁ εὑρεθεὶς εἰς τὴν μόνην θήκην τῶν τάφων τοὺς ὁποίους ἀνέσκαψεν ὁ W a c e, ἀνῆκεν εἰς γυναῖκα (Chamber Tombs, σ. 136). Ὁ Blegen δὲν δορίζει ἐὰν οἱ δύο σκελετοὶ, τοὺς ὁποίους ἀπεκάλυψεν εἰς τὴν Προσύμναν ἦσαν τὰ λείψανα ἀνδρῶν ἢ γυναικῶν (Prosymna, σ. 220 καὶ 246).

ἐντολὴν νὰ ταφῇ εἰς θήκην. Εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν θολωτῶν δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἄρχοντες κραταιοί, ὄχι μόνον ἀπὸ λόγους αἰσθηματικούς κινούμενοι ἀλλὰ καὶ ἀπὸ λόγους οἰκογενειακοῦ κύρους, ὥριζον ὅπως ταφοῦν εἰς τὰς θήκας, τὰς ὁποίας ἡτοίμαζον αὐτοὶ οἱ ἴδιοι κατὰ τὴν διάρχειαν τῆς ζωῆς των. Σημειωτέον ὅτι εἰς τοὺς ἀρχαιότερους θολωτοὺς τάφους τῆς πρώτης ὁμάδος τοῦ Wace¹, δὲν ἔχομεν θήκας. Αὗται ἀναφαίνονται τὸ πρῶτον εἰς τὴν δευτέραν ὁμάδα καὶ ἐγένοντο δι' ἄρχοντας, οἱ ὅποιοι εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἴδουν τὴν κατὰστασιν τῶν ὁστῶν τῶν προγενεστέρων καὶ οἱ ὅποιοι πιθανῶς διὰ λόγους κύρους ἢ καὶ αἰσθηματικούς προέβλεψαν διὰ τὴν διατήρησιν τῶν κτερισμάτων καὶ τῶν λειψάνων των. Τὸ παράδειγμα τῶν ἀρχόντων θὰ ἐμιμήθησαν ἀργότερον καὶ οἱ κοινοί, ἀλλὰ πλούσιοι, ἀστοί· διότι, καθ' ὅσον γνωρίζω, οὐδεμία τῶν θηκῶν τῶν θαλαμωτῶν τάφων εἶναι προγενεστέρα τῆς ΥΕ ΙΙΙ περιόδου.

Ἐγὼ πρόσφατον καὶ σύγχρονον παράδειγμα, τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζει τὴν αἰσθηματολογίαν ἀτόμων πρὸς τὰ λείψανά των. Ἀγαπητὸς καὶ σοφὸς συνάδελφος, ὁ ὁποῖος λέγει ὅτι δὲν πιστεύει τὰς δεισιδαιμονίας τῶν ἀστῶν, ὥριζεν εἰς τὴν διαθήκην του ὅπως μετὰ θάνατον τὸ πτώμα του δωρηθῇ εἰς τὸ ἀνατομεῖον τοῦ Πανεπιστημίου διὰ νὰ χρησιμοποιηθῇ εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν φοιτητῶν. Τοῦτο δὲ κατόπιν ἐκκλήσεως τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς διὰ τοιαύτας δωρεάς. Μετὰ παρέλευσιν χρόνου μοὶ εἶπεν ὅτι ἥλλαξε γνώμην, μετέβαλε τὴν διαθήκην του καὶ τώρα ὥριζεν ὅπως τὸ πτώμα του κατὰ τὴν θέλῃ του σφοδρῶς περὶ τὸ θερινόν του οἶκημα εἰς γραφικὸν παράλιον τοῦ Ἀτλαντικοῦ. Ὅταν τὸν ἠρώτησα τοὺς λόγους τῆς μεταβολῆς τῆς ἀποφάσεώς του, μοὶ ἀπήντησεν ὅτι ἀπλὴ ἐπίσκεψις εἰς τὸ ἀνατομεῖον καὶ προσωπικὴ διαπίστωσις τῆς μεταβολῆς, τὴν ὁποίαν ὑφίστανται τὰ πτώματα κατόπιν τῆς φοιτητικῆς ἐπεμβάσεως, τὸν ἔκαμε νὰ ἀηδιάσῃ τόσον ὥστε νὰ μὴ θέλῃ τὸ σῶμά του, ἔστω καὶ ἄψυχον καὶ χωρὶς αἰσθήσεως, νὰ υποβληθῇ εἰς τὴν τραγικὴν ἐκείνην διαδικασίαν. « Τὸ σῶμά μου », προσέθεσε, « μοῦ ἐχάρισε τόσας εὐχαρίστους ὥρας, ὥστε θὰ ἤτο ἐγκλημα εἴαν τοῦ ἐπεφυλάσσουν τοιοῦτο τέλος ». Οἱ ἴδιοι λόγοι, ἀκόμη καὶ λόγοι κύρους, ἴσως ἐξώθουν μερικοὺς ἀπὸ τοὺς μυκηναίους νὰ φροντίσουν ἰδιαίτερος διὰ τὰ λείψανά των. Πῶς ὅμως ἄλλως δύναται νὰ ἐξηγηθῇ « τὸ σάρωμα τῶν ὁστῶν » καὶ ἡ ἐκβολὴ των ἐκ τοῦ τάφου; Νομίζω ὅτι καὶ ὁ θρυμματισμὸς τῶν ἀγγείων - κτερισμάτων καὶ ἡ ἀφαίρεσις τῶν ἐξ αὐτῶν πολυτίμων καὶ χρησίμων συμβάλλει εἰς τὸ συμπέρασμα περὶ τῆς ἀδιαφορίας καὶ ἐλλείψεως σεβασμοῦ τῆς χαρακτηριζούσης τὰ ἔθιμα ταφῆς τῶν μυκηναίων· ἀλλὰ περὶ τούτου θὰ πραγματευθῶ κατωτέρω².

1. Ὁρα Wace, Mycenæ, σ. 16.

2. Πιστεύω καὶ ἐγὼ ὅτι ἡ ἀφαίρεσις πολυτίμων ἀπὸ ἑνα νοὸν ἢ καὶ ἀπὸ εἰκόνα, εἴαν γίνεται ὑπὸ ἑτεροδόξων ἐχθρῶν ἢ κλεπτῶν ἢ ἀκόμη καὶ ὑπὸ τῶν πιστῶν

Εἶναι φρυσικὸν διὰ τὸν σοφὸν διδάσκαλον τῆς ἀρχαίας θρησκείας τῶν Ἑλλήνων καὶ σεβαστὸν συνάδελφον κ. Nilsson νὰ μὴ θελήσῃ νὰ δεχθῇ πλήρως τὰ συμπεράσματα, ὅχι μόνον τὰ ἰδικά μου, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων εἰδικῶν ἀνασκαφῶν τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, τοῦ Blegen, τοῦ Wace καὶ αὐτοῦ τοῦ Persson. Διότι ἡ χαρακτηριστικὴ ἀδιαφορία τῶν μυκηναίων πρὸς τὰ ὁσῆα τῶν προγόνων τῶν δὲν συμβιβάζεται πρὸς τὴν περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς λατρείας τῶν ἡρώων ὑπόθεσιν του, ἡ ὁποία τοῦ εἶναι τόσον προσφιλὴς. Νομίζω ὅμως, ὅτι οἱ χρησιμοποιοῦντες τὰς γνώμας του διὰ νὰ ἀποδείξουν τὸ ἐσφαλμένον τῆς ἐργασίας ἄλλων δὲν πρέπει νὰ παραθέτουν γενικούς του χαρακτηρισμούς ἀλλ' ἐπιχειρήματα ἐκ τῶν πραγμάτων εἰλημμένα. Πρὸς τούτοις, νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ δίδουν μόνον χαρακτηρισμούς, οἱ ὅποιοι φανερόνουν ἀντιθέσεις ἀπόψεων δύο ἐρευνητῶν καὶ νὰ παραβλέπουν τὰ σημεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα συμφωνοῦν. Διότι ὁ Nilsson δὲν εἶπε μόνον « ὅτι ἡ γνώμη αὐτῇ... τοῦ καθηγητῆ Μυλωνᾶ εἶναι eine unverbindliche Vermutung », ὅπως γράφει ὁ κ. Ἀνδρόνικος, χωρὶς νὰ λάβῃ τὸν κόπον νὰ πληροφορήσῃ τὸν ἀναγνώστην του ποίαν γνώμην τοῦ Μυλωνᾶ εἶχεν ὑπ' ὄψει του ὁ Nilsson, ὅταν εἰς ὑποσημειώσιν του σχετιζομένην μὲ τὴν ἡρωολατρείαν ἔγραφε τὸν χαρακτηρισμὸν αὐτόν. Εἰς τὴν σελίδα 617 τῆς δευτέρας ἐκδόσεως τοῦ περὶ τῆς Μινωικῆς - Μυκηναϊκῆς θρησκείας βιβλίου του ὁ αὐτὸς Nilsson λέγει : « *In the main there is an agreement between the views of Professor Mylonas and mine as regards the similarities and dissimilarities of Mycenaean and Homeric burial customs, but there are certain divergences to which attention must be paid* ». Divergence, κατὰ τὸ λεξικόν, σημαίνει « ἀποκλίσεις γνώμης », δηλαδὴ διαφορὰ γνώμης. Καὶ βεβαίως αἱ « ἀποκλίσεις » αὗται δὲν εἶναι τόσον σπουδαῖαι ὅσον ἡ συμφωνία εἰς τὴν οὐσίαν — « agreement in the main ». Καὶ ἡ συμφωνία αὕτη εἶναι εἰς τὰς ἀντιλήψεις μας διὰ τὰ

διὰ σκοποὺς κοινωφελεῖς, δὲν ἀποτελεῖ ἀπόδειξιν ἀσεβείας πρὸς τὸ θεῖον. Ἄλλ' ὅταν γίνεται ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἱερεῖς τοῦ ναοῦ ἡ ἀπὸ τοὺς πιστοὺς πρὸς ἴδιόν των πλουτισμὸν καὶ χρῆσιν, πιστεύω ὅτι ἀποτελεῖ ἀσεβείαν πρὸς τὸ θεῖον. Καὶ ὁ θρησκευτικὸς τῶν πνευματικών, ἡ ἀφαίρεσις τῶν χρησίμων καὶ πολυτίμων, τὸ « σάρωμα » τῶν ὁσίων καὶ ἡ ἐκβολὴ τῶν ἐκ τοῦ τάφου δὲν ἐγένετο ἀπὸ ξένους ἢ ἐχθρούς, ἀλλ' ἀπὸ αὐτὰ τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας. Ἐνθυμοῦμαι καλῶς πῶς ὁ μακαρίτης Κουφουνιώτης καὶ ἐγὼ διετρεξάμεν τὸν κίνδυνον νὰ ξυλοκοπηθῶμεν ἀπὸ τοὺς κατοικοὺς τῆς περιοχῆς τῆς « Ἀκαδημείας τοῦ Πλάτωνος », διότι ἐνόμιζον ὅτι τὸ νεκροταφεῖον, τὸ ὁποῖον ἀνεσκάπτετο, ἦτο σχετικῶς νέον, δηλ. μερικῶν αἰώνων μόνον, καὶ ἐξεμάνησαν διότι τὰ ὁσῆα τῶν προγόνων τῶν « ἀνεσκάπτοντο κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον », ἂν καὶ ὁ τρόπος ἦτο ὁ μετὰ προσοχῆς συνήθης εἰς σημερινὰς ἀνασκαφάς. Τοῦτο δὲ φαντάζομαι ὅτι ἐπέβαλεν εἰς αὐτοὺς ὁ σεβασμὸς πρὸς τὰ ὁσῆα τῶν προγενεστέρων, ἴσως δὲ καὶ φόβος. Ἀντιθέτως, εἰς τὴν Σμύρνην μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀνακατάληψίν της τὸ 1922, εἶδον τὰ ὁσῆα τῶν παλαιῶν Σμυρναίων νὰ ρίπωνται εἰς τοὺς δρόμους ἀπὸ τὰς ὁσπεοθήκας καὶ τοῦτο νὰ θεωρῆται κατόρθωμα τῶν Τούρκων στρατιωτῶν.

μυκηναϊκά καὶ ὁμηρικά ἔθιμα ταφῆς, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὸ θέμα τῆς μελέτης καὶ τοῦ κ. Ἀνδρόνικου καὶ τῆς ἰδικῆς μου.

Ἀκόμη καὶ ἡ διαπίστωσις διαφορᾶς γνώμης δὲν ἀποδεικνύει ὅτι ὁ εἰς τῶν ἔρευνητῶν, ὁποιοσδήποτε καὶ ἂν εἴναι, ἔχει δίκαιον καὶ ὁ ἄλλος σφάλλει. Πολλοὶ καὶ σοβαροὶ γινώμαι τοῦ Nilsson θὰ παραμείνουν διὰ νὰ διδάσκουν τὰς ἐπερχομένας γενεὰς τῶν σπουδαστῶν, ἀλλὰ καὶ μερικά, διὰ τὰς δοξασίας τῶν μυκηναίων ἰδίως, φαίνεται ὅτι δὲν στηρίζονται εἰς τὰ πράγματα. Τὴν καῦσιν π.χ. κτερισμάτων τινῶν εἰς τοὺς τάφους, τὴν ὁποίαν πρῶτος παρητήρησεν ὁ Τσουντας καὶ ἐπεβεβαίωσαν μεταγενέστεροι ἀνασκαφεῖς, ὁ Nilsson ἀποδίδει εἰς « survival of the custom of burning gifts to the dead together with the corpse » καὶ προσθέτει: « This implies that the Greeks, when they immigrated, used cremation, but having settled in Greece succumbed to Minoan culture in burial customs as well as in other habits of life and in art, though they sometimes kept the burning of gifts to the dead as a survival of their old custom »¹.

Ἐὰν ὄντως οὕτως εἶχον τὰ πράγματα, τότε οἱ πρωτοαφιχθέντες Ἑλληνες προπάτορες τῶν μυκηναίων θὰ ἔκαιον τοὺς νεκροὺς των ἐπὶ τι διάστημα καὶ μέχρις οὗτοι οἱ ἀπόγονοί των ὑπέκυψαν εἰς τὴν μινωικὴν ἐπίδρασιν. Αἱ μέχρι τοῦδε γινόμεναι ἀνασκαφαὶ ἀπέδειξαν ὅτι ἡ μινωικὴ ἐπίδρασις ἦτο βαθμιαία, ὅτι ἤρχισεν ἄφ' οὗ οἱ νέοι κάτοικοι ἦσαν ἤδη ἐγκατεστημένοι εἰς τὴν νέαν των πατρίδα ἐπὶ ἑκατονταετηρίδα ὅλην, ἐγένετο δὲ ἰσχυρὰ καὶ σχεδὸν ἐπεκράτησε μετὰ ἀρόδον τριῶν αἰώνων. Ἐπίσης τὰ μέχρι τοῦδε δι' ἀνασκαφῶν ἀποκαλυφθέντα τεκμήρια ὑποδεικνύουν, ὅτι οἱ πρωτοαφιχθέντες « Ἑλληνες », οἱ ἀρχαιότεροι ἐν Ἑλλάδι προπάτορες τῶν μυκηναίων, ἔφθασαν καὶ ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν ἀνατολικὴν περιοχὴν τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος πρὸς τὸ τέλος τῆς πρωτοελλαδικῆς ἐποχῆς, περὶ τὸ 1900 π.Χ., ὅτι ἦσαν οἱ φορεῖς τῆς λεγομένης μινωακῆς κεραμεικῆς. Καὶ ἔαν ἔτι ὑποθέσωμεν ὅτι οἱ πρῶτοι Ἰνδο-Εὐρωπαῖοι ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν Ἑλλάδα εἰς τὴν νεολιθικὴν ἐποχὴν, ὥς ἐνίστε ὑποστηρίζεται, καὶ πάλιν ἡ ἀρχὴ τῆς μεσοελλαδικῆς ἐποχῆς, τὸ 1900 π.Χ., θὰ ἀποτελέσῃ τὸ κατώτατον χρονολογικὸν ὄριον διὰ

1. Τσουντας, ΑΕ, 1888, σ. 134. Μυκηναῖοι καὶ μυκηναῖος πολιτισμός, σ. 138 καὶ 148. Nilsson, Minoan - Mycenaean Religion, 2^a ἔκδ., σ. 599 καὶ Geschichte der Griechischen Religion, 2^a ἔκδ. 1955, σ. 376. Ἡ παραβολὴ τῶν παραπομπῶν εἰς τὰ δύο συγγράμματα θὰ ἀποδείξῃ πῶς ὁ Nilsson ἐχρησιμοποίησεν ἄνευ μεταβολῶν εἰς τὸ δεύτερον σύγγραμμά του τὰ ὑπ' αὐτοῦ γραφέντα εἰς τὸ πρῶτον διὰ τὰ μυκηναϊκά ἔθιμα. Τὴν παράγραφον τοῦ Nilsson, εἰς τὸ G.G.R., παρέχει καὶ ὁ κ. Ἀνδρόνικος, εἰς σελ. 46, χωρὶς καὶ νὰ ἀναφέρῃ ὅτι ἤδη τὸ 1951 εἰς τὴν μελέτην μου « The Cult of the Dead », σ. 91-93, ἀντέκρουσα, καὶ νομίζω ἐπιτυχῶς, τὴν γνώμην τοῦ Nilsson. Εἰς τὴν μελέτην μου ἐκείνην δίδω καὶ τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν καὶ προσπαθῶ νὰ ἐρμηνεύσω τὸ φαινόμενον.

τὸ πρόβλημά μας. Μέχρι τοῦδε, ἑκατοντάδες ὄλαι τάφων τῆς μεσοελλαδικῆς ἐποχῆς ἀνεσκάφησαν εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς ἡπειρωτικῆς 'Ελλάδος' οὐδαμοῦ ἐσημειώθη καὖσις. Οἱ τάφοι, οἱ ἀντιπροσωπευτικοὶ τῶν ἀπὸ τοῦ 19ου καὶ ἐντεῦθεν αἰώνων, πράγματι ὅλοι οἱ προγενέστεροι προϊστορικοὶ τάφοι τῆς ἡπειρωτικῆς 'Ελλάδος, περιέκλειον μόνον ἐνταφιασμούς. Θὰ εἶναι πράγματι παράδοξον καὶ μοναδικὸν φαινόμενον ἂν οἱ μυκηναῖοι μετὰ 10 ἢ 15 ἢ καὶ περισσοτέρας γενεᾶς αἴφνης ἐνεθυμήθησαν τὸ ὑποτεθεὶν προγονικὸν ἔθιμον, τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν εἶχον οἱ προπάτορές των οἱ ἐγκατασταθέντες εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν 'Ελλάδα. Ἡ γνώμη αὕτη τοῦ Nilsson φαίνεται ὅτι δὲν στηρίζεται εἰς τὰ πράγματα, ὥς ταῦτα ἀπεκαλύφθησαν ὑπὸ τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης.

Εἰς τὴν σ. 619 τοῦ συγγράμματός του ὁ Nilsson ἀποδίδει τὸ «σάρωμα» τῶν ὀστέων, τὴν ἀφαίρεσιν καὶ τὸν θρυμματισμὸν τῶν κτερισμάτων, πρᾶγμα τὰ ὅποια δὲν ἀρνεῖται, εἰς τὴν «ambiguous attitude towards the dead which is characteristic of man. Even in our times the graves of well-to-do families are well cared for, but the graves of the poor neglected and soon overgrown with weeds and forgotten». Νομίζω ὅτι τὸ ἐπιχείρημα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου στηρίζει τὴν γνώμην του, δὲν εὐσταθεῖ. Διότι δὲν πρόκειται περὶ ἐξωραϊσμοῦ καὶ ἐξωτερικῆς διατηρήσεως καὶ ἐμφανίσεως τῶν τάφων, ἀλλὰ περὶ αὐτῆς ταύτης τῆς συμπεριφορᾶς μελῶν τῆς αὐτῆς οἰκογενείας πρὸς τὰ ὅσα τῶν προπατόρων των, συμπεριφορὰν τὴν ὁποίαν ἀκολουθοῦν ὁμοιομόρφως καὶ πλούσιοι καὶ πτωχοί. Οὐδὲ πρόκειται διὰ μίαν ἢ δύο μεμονωμένας περιπτώσεις, αἱ ὁποῖαι δύνανται νὰ ἀποδοθοῦν εἰς μίαν «ambiguous attitude towards the dead» ὀρισμένων ἀτόμων, ἢ ὁποία ἐκπηγάζει ἀπὸ διάφορον θρησκευτικὴν ἢ ἠθικὴν ἀντίληψιν καὶ παράδοσιν, ἀλλὰ διὰ πολλὰς περιπτώσεις, εἰς τὰς ὁποίας μετέχουν ὅλα τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας, τὰ ὅποια ἀνήκουν εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν θρησκευτικὴν παράδοσιν.

Εἰς τὴν προσθήκην, κατωτέρω, θὰ ἐξετάσω καὶ ἄλλην διαφορὰν γνώμης περιστρεφομένην περὶ τὰ εὐρήματα τοῦ θολωτοῦ τάφου τῶν Ἀχαρνῶν· Μενιδίου, διότι καὶ ταῦτα χρησιμοποιοῦνται ἄνευ ἐξηκριβωμένης ἐρεῦνης ἀλλ' ἐπὶ τῇ βάσει γνώμης ἐκφρασθείσης πρὸ ἐξηκονταετίας. Πάντως νομίζω, ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ ἀκρίβεια καὶ μεθοδολογία ἀπαιτεῖ ὅπως, προτοῦ χρησιμοποιήσῃ τις γενικοὺς χαρακτηρισμούς, ὑποδεικνύοντας διαφορὰν γνωμῶν, *δρεῖλει* νὰ ἐξακριβώσῃ ποῦ αἱ γνώμαι συμπέπτουν, ἂν βεβαίως γνωρίζῃ τὰ ὑπὸ τοῦ Nilsson γραφέντα, διότι ἄλλως, ἀπορρίπτων γνώμην μου, κινδυνεύει νὰ ἀπορρίψῃ καὶ τὴν γνώμην ἐκείνου, τὴν μαρτυρίαν τοῦ ὁποίου ἐπικαλεῖται.

Μολονότι τὸ 1948, ὅτε ἐκκυκλοφόρησεν ἡ πρώτη μου μελέτη διὰ τὰ μυκηναϊκά καὶ ὁμηρικὰ ἔθιμα ταφῆς, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μαντεύσω τὰς «divergences», τὰς ὁποίας θὰ εἶχεν ὑπ' ὄψει του ὁ Nilsson εἰς τὸ βιβλίον του, τὸ ὁποῖον ἐξεδόθη τὸ 1950, ἐν τούτοις ὅμως συνέχισα τὰς ἐρεῦνας μου

καὶ ἐμελέτησα ἐπισταμένως τὰ στοιχεῖα τὰ συναφῇ πρὸς τὰ προϊστορικά ταφικά ἔθιμα τῶν κατοίκων τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐρεύνης μου ἐκείνης ἐδημοσίευσα εἰς εἰδικὴν μελέτην ἐπιγραφομένην «*The Cult of the Dead in Helladic Times*», αὕτη δὲ ἐκυκλοφορήθη τὸ 1952, μολοντί ἐξετυπώθη τὸ φθινόπωρον τοῦ 1951. Ὁ Nilsson δὲν ἦτο δυνατόν βεβαίως νὰ εἶχεν ὑπ' ὄψει του τὴν μελέτην μου ἐκείνην, ὅταν ἐξέδιδε καὶ πάλιν τὸ περὶ Μινωικῆς - Μυκηναϊκῆς θρησκείας ἔργον του. Ἀπλὴ δὲ παραβολὴ τοῦ συγγράμματος ἐκείνου πρὸς τὸ βιβλίον του περὶ τῆς θρησκείας τῶν ἀρχαίων θὰ ἀποδείξῃ ὅτι αἱ εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο, ἀκόμη καὶ εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ 1955, διατυπούμεναι γνῶμαι διὰ τὴν θρησκείαν τῶν προϊστορικῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος στηρίζονται ἀπολύτως ἐπὶ τῶν ὑποθέσεων, τὰς ὁποίας ἔκαμε εἰς τὸ σύγγραμμά του περὶ τῆς Μινωικῆς - Μυκηναϊκῆς θρησκείας. Εἰς τὴν μελέτην μου ὅμως τοῦ 1951 ἐξήτασα μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ὁ Nilsson ἀπηροίθησεν εἰς τὰς σελίδας 616 - 619 τοῦ συγγράμματός του περὶ τῆς Μινωικῆς - Μυκηναϊκῆς θρησκείας. Πιστεύω ὅτι ἀπέδειξα εἰς τὴν μελέτην μου ἐκείνην ὅτι ἀκόμη καὶ τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα δὲν συμβάλλουν εἰς τὰς ὑποθέσεις του περὶ ἡρωολατρείας καὶ ὅτι τὰ συμπεράσματά μου περὶ τῶν ἐθίμων ταφῆς ἀποδεικνύονται ὡς ὀρθὰ ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἀποκαλυφθέντων. Δὲν γνωρίζω μεταγενεστέραν μελέτην, ἡ ὁποία νὰ τὰ ἀπέδειξεν ὡς ἐσφαλμένα διὰ τεκμηρίων ἐξηκριβωμένων καὶ οὐχὶ διὰ γενικοτήτων μὴ συνοδευομένων ὑπὸ ἀποδείξεων, καὶ ἐκ τῶν «ἐπιχειρημάτων» τοῦ κ. Ἀνδρονίκου παραμένουν μόνον οἱ «ἐνδοιασμοὶ» τοῦ συναδέλφου κ. Κυριακίδη, τοὺς ὁποίους ἐξήτασα ἀνωτέρω.

Ἡ συσσώρευσις τῶν ὀστέων, ἡ ἐκβολὴ τῶν ἐκ τοῦ τάφου, ὁ θρυμματισμὸς καὶ αὐτῶν τῶν κτερισμάτων, τεμάχια τῶν ὁποίων εὐρέθησαν ἄλλα μὲν εἰς τὸν θάλαμον ἄλλα δὲ εἰς τὸν δρόμον, ἴσως ὑποτεθῇ ὅτι ὀφείλεται εἰς τυμβωρυχίας. Καὶ ἡ ὑπόθεσις αὕτη δὲν εὐσταθεῖ. Οἱ θαλαμῶτοι τάφοι εἶναι ὑπόγειοι καὶ γενικῶς τὸ ὑπέρθυρόν των ἦτο κατὰ 1.50 μέτροι 2 μ. κάτωθεν τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, ὡς αὕτη ἐσχηματίζετο μετὰ τὴν πλήρωσιν τοῦ δρόμου. Οἱ τυμβωρύχοι θὰ ἔπρεπε νὰ σκάψουν ὀπὴν, ἀρκετοῦ πλάτους καὶ βάθους τοῦλάχιστον 2.50 μέτροι 3 μέτροι, διὰ νὰ φθάσουν σημεῖον, ἀπὸ τοῦ ὁποίου θὰ ἦτο εἰς αὐτοὺς δυνατόν νὰ εἰσχωρήσουν εἰς τὸν τάφον. Ἄλλ' ἢ θύρα καὶ τὸ στόμιον τοῦ τάφου ἐφράσσετο ὑπὸ τοίχου, μέρος δὲ καὶ τούτου θὰ ἔπρεπε νὰ κρημνισθῇ. Τὸ ἔργον δὲν ἦτο τόσον εὐκόλον, διότι ὁ ξηρότοιχος τοῦ στομίου συνήθως ἔχει ἀρκετὸν πλάτος, ἐνίστε μέχρι δύο μέτροι. Ἡ ὅλη ἐργασία θὰ ἀπῆιτε πολὺν χρόνον καὶ κόπον. Πρὸς τούτοις, ὡς ἐδίδαξε πρῶτος ὁ Τσούντας, οἱ μυκηναῖοι τάφοι δὲν ἦσαν συνηθροισμένοι εἰς νεκροταφεῖα κείμενα ἔξω τῆς πόλεως, ἀλλ' ἐλαξέοντο πλησίον τῶν οἰκιῶν τῶν γενῶν, τὰ ὁποῖα ἐξυπηρέτουν¹. Εἶναι προφανὲς ὅτι τυμβωρυχία ἀποκλείεται

1. Μυκῆναι καὶ μυκηναῖος πολιτισμός, σ. 21. ΑΕ, 1888, σ. 125.

κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν, ὥς ἐκ τοῦ ὄγκου τῆς ἐργασίας, ἡ ὁποία ἀπηρεῖτο καὶ τῆς γεινιάσεως οἰκημάτων. Ἀλλὰ τυμβωρυχία ἀποκλείεται καὶ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους, διότι οἱ τάφοι, οἱ ὅποιοι διετηρήθησαν ἀσύλητοι καὶ οἱ ὅποιοι περιέχουν σωροὺς ὀστέων, εὐρέθησαν μὲ τὸν δρόμον των πλήρη χωμάτων παλαιῶν καὶ τὸ στόμιον τοῦ θαλάμου τετοιχισμένον. Εἶναι δὲ ὅλως ἀδύνατον καὶ νὰ φαντασθῶμεν κἄν ὅτι τυμβωρύχοι, ἀφ' οὗ ἐσύλησαν τὸν τάφον καὶ ἐσάρωσαν τὰ ὀστᾶ καὶ τὰ κτερίσματα, ἔφραξαν καὶ πάλιν τὴν εἴσοδον μὲ τοῖχον. Κατὰ ταῦτα ἡ κατάστασις τῶν ὀστέων ὀφείλεται εἰς αὐτοὺς τούτους τοὺς μυκηναίους καὶ ἡ κατάστασις αὕτη, ὅπως φανερώνουν τόσαι περιπτώσεις, ἀποδεικνύει τὴν ἀδιαφορίαν καὶ τὴν ἑλλειψιν σεβασμοῦ τῶν μεταγενεστέρων πρὸς τὰ ὀστᾶ τῶν προγόνων.

Ἀκόμη μία συνήθεια τῶν μυκηναίων ἐξηκριβώθη ὑπὸ τῶν ἐπιστημόνων, οἱ ὅποιοι ἀνέσκαψαν τάφους. Τὰ κτερίσματα τῶν προγενεστέρας ταφέντων παρεμερίζοντο ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων κατὰ τρόπον τόσον ἀμελῆ ὥστε συνήθως ἐθρυμματίζοντο. Πολλάκις ἀγγεῖα ἐρρίπτοντο ἔξω τοῦ θαλάμου εἰς τὸν δρόμον, συνήθως δὲ ἄλλα τεμάχια τοῦ ἰδίου ἀγγείου εὐρίσκονται εἰς τὸν δρόμον καὶ ἄλλα εἰς τὸν θάλαμον. Ὁ θρυμματισμὸς τῶν κτερισμάτων ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἐπιμελῆ διάταξιν των περὶ τοὺς νεκροὺς, ὅτε τὰ λείψανα ἀπετίθεντο εἰς τὸν τάφον καὶ πρέπει νὰ ἐξηγηθῇ. Ὁ διαπρεπὴς συνάδελφος κ. Κυριακίδης παρατηρεῖ σχετικῶς εἰς τὸ «Πρόσθετον σημείωμά» του, ὥς τοῦτο ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ κ. Ἀνδρονίκου: «Ἡ παρατηρουμένη ἐνίοτε καταστροφή τῶν κτερισμάτων οὐδεμίαν ἀποδεικτικὴν δύναμιν ἔχει, διότι εἶναι δυνατόν νὰ ὀφείλεται εἰς ποικίλους λόγους, ὅπως π.χ. εἰς τὴν μέριμναν τῶν ἀποθανόντων, ἵνα ταῦτα καίόμενα ἢ καταστρεφόμενα συνοδεύσουν τὸν νεκρὸν εἰς τὸν Ἄδην». Τὰ κτερίσματα τῶν προγενεστέρας ταφέντων ἐθραύοντο οὐχὶ *ἐνίοτε*, ὥς λέγεται, ἀλλὰ συχνά, frequently γράφει καὶ ὁ Blegen. Ἐὰν δεχθῶμεν τὴν υπόθεσιν ὅτι τὰ κτερίσματα κατεστρέφοντο, ἵνα συνοδεύσουν τὸν νεκρὸν εἰς τὸν Ἄδην, τότε θὰ πρέπη νὰ ἐξηγήσωμεν διατὶ δὲν ἐθραύοντο ἀρχικῶς, ὅτε ὁ νεκρὸς ἐτοποθετεῖτο εἰς τὸν τάφον, ἀλλ' ἀνέπαφα διετίθεντο προσεκτικῶς περὶ τὸ λείψανόν του. Ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι οἱ μυκηναῖοι ἐπίστευον ὅτι ὁ νεκρὸς μόνον μετὰ τὴν διάλυσιν τῶν σαρκῶν κατήρχετο εἰς τὸν Ἄδην καὶ τότε ἔπρεπε νὰ θρυσσθῶν τὰ κτερίσματα διὰ νὰ τὸν συνοδεύσουν, θὰ πρέπη νὰ ἐξηγήσωμεν ἄλλο ἐξηκριβωμένον καὶ συναφὲς τεκμήριον. Εἰς ἀρχετοὺς τάφους δηλαδὴ εὐρέθησαν οἱ σκελετοὶ τῶν τελευταίων ταφῶν εἰς τὴν θέσιν των, διότι δὲν εἶχον παραμερισθῇ. Δὲν εἶχον δὲ παραμερισθῇ, διότι ἡ χρῆσις τοῦ θαλάμου ἔπαυσε μὲ τὴν ταφὴν των. Τὰ κτερίσματά των εὐρέθησαν ἄθραυστα καὶ τὰ πολύτιμα καὶ χρήσιμα ἀντικείμενα τὰ ἀρχικῶς ἀποτεθέντα ἀνεκαλύφθησαν περὶ τὰ ὀστᾶ. Ἐπίσης ἄθραυστα παρέμειναν καὶ τὰ κτερίσματα καὶ ἄθικτα τὰ πολύτιμα σκεύη καὶ ὅπλα, τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν εἰς τὰς θήκας τὰς περικλειούσας νεκροὺς οὐδέποτε μετα-

κινηθέντας. Εἶναι ἀρκετὸν νὰ ἐνθυμηθῶμεν τὰ χρυσὰ κύπελλα τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Βαφειοῦ καὶ τῆς Μιδέας - Δενδρῶν, τὰ ὁποῖα ἀνέπαφα διεσώθησαν. Ἐὰν ὁ θρυμματισμὸς τῶν ἀγγείων ἀποδοθῇ εἰς «τὴν μέριμναν τῶν ἀποθεσάντων, ἵνα ταῦτα καίόμενα ἢ καταστρεφόμενα συνοδεύσουν τὸν νεκρὸν εἰς τὸν Ἄδην», τότε καὶ τὰ κτερίσματα τῶν τελευταίων ταφῶν καὶ τῶν εἰς τὰς θήκας τεθαμμένων, ἰδίᾳ τῶν νεκρῶν τῶν θολωτῶν τάφων, οἱ ὁποῖοι θὰ ἀνῆκον εἰς τὴν ἀρχοντικὴν τοῦ τόπου οἰκογένειαν, θὰ ἔπρεπε νὰ θρασυθοῦν. Διότι καὶ οἱ νεκροὶ αὐτοὶ θὰ κατήρχοντο εἰς τὸν Ἄδην καὶ θὰ εἶχον ἀνάγκην τῶν κτερισμάτων τῶν. Πρὸς τούτοις θὰ εἶχον ἀνάγκην καὶ τῶν πολυτίμων κτερισμάτων, τὰ ὁποῖα ἀφηροῦντο. Νομίζω, ὅτι μία καὶ μόνη ἐξήγησις ἀνταποκρίνεται πρὸς τὸ σύνολον τῶν δι' ἀνασκαφῶν ἐπιτευχθέντων δεδομένων: ὁ θρυμματισμὸς τῶν ἀγγείων καὶ ἡ ἀφαίρεσις τῶν πολυτίμων καὶ χρησίμων ξηγεῖται **μόνον** ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι **ἦτο ἀποτέλεσμα τῆς ἀντιλήψεως ὅτι ὁ νεκρὸς δὲν εἶχε πλέον ἀνάγκην τῶν κτερισμάτων του, ὅτε ταῦτα κατεστρέφοντο**. Τὰ κτερίσματα εἶχεν ἀνάγκην, ὅτε ἀπετίθετο εἰς τὸν τάφον, διὰ τοῦτο καὶ ἐτοποθετοῦντο τόσον προσεκτικῶς περὶ τὸ λείψανόν του. Μετὰ παρέλευσιν χρόνου ἡ ἀνάγκη αὐτὴ ἔπαυε διὰ τοῦτο καὶ τὰ κτερίσματα κατεστρέφοντο, ὅτε καὶ πάλιν ἐχρησιμοποιεῖτο ὁ θάλαμος. Αἱ παρατηρήσεις αὗται ἄγουν εἰς τὸ συμπέρασμα, τὸ ὁποῖον διευτύπωσα εἰς τὰς προηγουμένας μου μελέτας, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἀντίθεσις, ἡ παρατηρουμένη εἰς τὴν κατάθεσιν καὶ τὸν ἀκόλουθον θρυμματισμὸν καὶ ἀφαίρεσιν τῶν κτερισμάτων, δύναται νὰ ἐξηγηθῇ **μόνον**, ἐὰν ὑποθέσωμεν ὅτι οἱ μυκηναῖοι ἐπίστευον ὅτι ὁ ἀποθανὼν παρέμενεν εἰς τὸν τάφον καὶ εἰς τὸν κόσμον τῶν ζώντων, ἐφ' ὅσον τὸ σῶμά του διετηρεῖτο· ὅτε ὅμως αἱ σάρκες διελύοντο καὶ τὸ σῶμα μετεμορφοῦτο εἰς συστάδα ὀστέων, τότε ἔπαυε πλέον νὰ ἔχῃ ἀνάγκην κτερισμάτων, διότι ἐπιστεύετο ὅτι εἶχεν ἀποχωρήσει τοῦ τάφου καὶ τοῦ κόσμου τῶν ζώντων¹ καὶ διὰ τοῦτο τὰ κτερίσματά του ἐθρυμματίζοντο καὶ τὰ ὀστᾶ του ἐσαρῶνοντο ἢ καὶ ἐρορίπτοντο ἔξω τοῦ θαλάμου εἰς τὸν δρόμον, ὅταν παρουσιάζετο ἡ ἀνάγκη ἐξοικονομήσεως χώρου εἰς τὸν τάφον. Ὅπου τοιαύτη ἀνάγκη δὲν ὑπῆρχε, ὅπως εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν εἰς θήκας τεθαμμένων ἢ καὶ τῶν τελευταίων ταφῶν ἐνὸς θαλάμου, τότε καὶ τὰ ὀστᾶ καὶ τὰ κτερίσματα ἔμενον ἀνέπαφα εἰς τὴν ἀρχικὴν τῶν θέσιν.

Ἡ συνήθεια τοῦ θρυμματισμοῦ τῶν κτερισμάτων, τοῦ «σαρώματος» καὶ τῆς ἐκβολῆς τῶν ὀστέων ὑποδεικνύει, νομίζω, καὶ ἄλλο τι, ὅτι ὁ τάφος δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ αἰωνία κατοικία τῶν εἰς αὐτοὺς ἐνταφιασθέντων. Ὁ κ. Ἀνδρόνικος, ἐπικαλούμενος καὶ τὴν γνώμην τοῦ συναδέλφου κ. F. Matz, γράφει (εἰς σ. 50) ὅτι εἰς τὴν ὑπόθεσίν μου αὐτὴν παραβλέπω τὸν μνημειακὸν χαρακτῆρα τῶν τάφων. Ἡ ὄντως θαυμαστὴ ἀρχιτεκτονικὴ

1. Ὅρα καὶ Wace, Chamber Tombs, σ. 145.

μορφῇ τῶν θολωτῶν καὶ ἡ διακόσμησις τῆς προσόψεως τῆς εἰσόδου τοῦ «Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρώεως» καὶ τοῦ λεγομένου «τάφου τῆς Κλυταιμῆστρας» ἄγουν ἴσως εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι κατεσκευάσθησαν διὰ νὰ χρησιμεύσουν ὄχι διὰ μίαν προσωρινὴν διαμονὴν τοῦ ἀποθανόντος, ὅπως ἐγὼ πιστεύω, ἀλλ' ὥς ἡ αἰωνία του κατοικία, ὡς τόπος ὅπου καὶ νεκρὸς ἔτι ὁ ἄναξ θὰ παρέμενεν. Ἡ κατὰ χώραν μελέτη τῶν πραγμάτων θὰ ἀποδείξῃ, νομίζω, ὅτι ὄχι μόνον οἱ θολωτοί, ἀλλὰ καὶ οἱ θαλαμωτοί, ὡς τάφοι ἀνθρώπων κοινῶν καὶ οὐχὶ ἀρχόντων, εἶναι συγκριτικῶς μνημειώδεις καὶ θαυμαστοί. Ὅταν ἰστάμεθα εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ δρόμου τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 505 θαλαμωτοῦ τάφου, τὸν ὅποιον ἀνέσκαψεν ὁ Wace, ἀμέσως ἀντιλαμβανόμεθα τὸν μνημειώδη του χαρακτήρα, διότι ὁ δρόμος του ἔχει μῆκος 35 μέτρων καὶ εἶναι λαξευμένος μὲ δεξιотεχνίαν θαυμαστήν¹. Ὁ τάφος αὐτὸς δὲν εἶναι μοναδικός, διότι καὶ ὁ Τσουντας, εἰς τὰς δυτικὰς ὑπωρείας τοῦ λόφου τοῦ γνωστοῦ ὡς Καλκάνι, ἀνέσκαψεν ἕτερον τάφον μεγαλυτέρων διαστάσεων.

Ἡ μορφολογικὴ σχέσις τῶν θαλαμωτῶν πρὸς τοὺς θολωτοὺς καταφαίνεται ἀκόμη καλύτερον ἢ ἀν παραβάσωμεν τοὺς πρώτους ὄχι μὲ τὸν «τάφον τῆς Κλυταιμῆστρας» ἢ μὲ τὸν «θησαυρὸν τοῦ Ἀτρώεως», ἀλλὰ μὲ ἄλλους θολωτούς. Ἀπλὴ παραβολὴ ἀκόμη καὶ τῶν ὑπὸ τοῦ Persson παρατιθεμένων εἰκόνων τοῦ θολωτοῦ τάφου καὶ τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 2 θαλαμωτοῦ τῆς Μιδέας-Δενδρῶν, θὰ ἀποδείξῃ τὸν μνημειώδη χαρακτήρα τῶν θαλαμωτῶν καὶ τὴν στενὴν των συγγένειαν πρὸς τοὺς θολωτούς². Ἡ γλυπτὴ διακόσμησις τῆς προσόψεως τῆς εἰσόδου τῶν θολωτῶν εὐρίσκει παράλληλον εἰς τὴν διὰ χρωμάτων ποικίλῃν διακόσμησιν τῆς εἰσόδου τῶν θαλαμωτῶν³. Βεβαίως, δλίγοι σχετικῶς θαλαμωτοὶ τάφοι εἶναι οὕτω κεκοσμημένοι. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς θολωτοὺς μόνον δύο «ὁ Θησαυρὸς τοῦ Ἀτρώεως» καὶ «ὁ τάφος τῆς Κλυταιμῆστρας» ἔχουν πεποικιλμένας τὰς εἰσόδους των. Ἐὰν λόγῃ τῆς διακοσμῆσεως καὶ τοῦ μνημειώδους των ἀρχιτεκτονικοῦ χαρακτήρου οἱ θολωτοὶ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν οὐχὶ ὡς ἡ προσωρινή, ἀλλ' ὡς ἡ μόνιμος κατοικία, εἰς τὴν ὅποιαν αἰωνίως θὰ παρέμενεν ὁ ἀποθανών, τότε καὶ οἱ θαλαμωτοὶ θὰ πρέπη νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἡ αἰώνιος κατοικία τῶν ἀστῶν. Πῶς ὅμως εἶναι δυνατόν νὰ δεχθῶμεν τοιαύτην ὑπόθεσιν, ὅταν αἱ ἀνασκαφαὶ ἀποδεικνύουν, ὅτι οἱ σκελετοὶ τῶν ἀποτεθέντων εἰς τοὺς τάφους ἐκείνους ἐσαρῶνοντο ἀμελῶς εἰς ἀμόρφους σωροὺς οὐχὶ δὲ σπανίως ἐρρίπτοντο ἔξω τοῦ θαλάμου εἰς τὸν δρόμον ὑπ' αὐτῶν τῶν ἀπογόνων των; Ὅταν, ὅπως διδάσκει ὁ Blegen, «the remains of the dead were in little respect when the time came

1. Chamber Tombs, σ. 12, εἰκ. 7.

2. Persson, The Royal Tombs, εἰκ. 17 - 19 καὶ 16. Ὁ δρόμος τοῦ θολωτοῦ ἔχει μῆκος 17.90 μ., ἐν ᾧ ὁ τοῦ θαλαμωτοῦ 20 μ.

3. Τσουντας, Μυκῆναι καὶ μυκηναῖος πολιτισμός, σ. 135.

for a subsequent burial », ἢ, ὥς γράφει ὁ Wace, ὅταν « the earlier burials of members of what apparently was a well-to do family were thrown out into the dromos by later members of the family without regard for the remains of their ancestors » ;

Ἀκόμη καὶ μία ἄλλη παρατήρησις εἶναι δυνατή. Μεταξὺ τῶν κτερισμάτων, τὰ ὅποια ἐτοποθετοῦντο περὶ τὸν νεκρὸν, ὅταν οὗτος κατετίθετο εἰς τὸν θάλαμον, ἦσαν καὶ ἀγγεῖα, τὰ ὅποια θὰ περιεῖχον προμηθείας, ἔλαιον πάντως, ἴσως οἶνον, μέλι καὶ ὅ,τι ἄλλο¹. Τοῦτο ἀποδεικνύει τὴν πίστιν τῶν μυκηναίων διὰ τὴν ἀνάγκην προμηθειῶν κατὰ τὴν παραμονὴν τοῦ νεκροῦ εἰς τὸν τάφον. Ἐὰν ὑποθέσωμεν ὅτι οἱ μυκηναῖοι ἐφαντάζοντο τοὺς τάφους τὼς ὥς τὴν αἰωνίαν καὶ οὐχὶ τὴν προσωρινὴν κατοικίαν τῶν νεκρῶν θὰ ἔπρεπε νὰ πιστεύουν ὅτι οἱ νεκροὶ θὰ παρέμενον εἰς τοὺς τάφους αἰωνίως. Τοῦτο ὅμως θὰ ἐπέβαλε τὴν ἀνάγκην τῆς κατὰ καιροὺς ἀνανεώσεως τῶν προμηθειῶν τῶν νεκρῶν. Καθ' ὅσον γνωρίζω ἐξ ἀτομικῆς σκαφικῆς πείρας καὶ ἐκ τῆς μελέτης τῶν συγγραμμάτων τῶν ἀνασκαφῶν, οὐδαμοῦ παρατηρήθη τοιαύτη ἀναπλήρωσις προμηθειῶν. Οἱ Αἰγύπτιοι, οἱ ὅποιοι ἐπίστευον ὅτι ὁ τάφος θὰ ἐχορησίμευεν ὡς κατοικία εἰς τὸ σῶμά των καὶ ἰδίως εἰς τὸ Κα ἔως ὅτου ἔλθῃ ἡ ἡμέρα τῆς « ἐπανόδου των εἰς τὴν αἰωνίαν ζωὴν », ἡμέρα πολὺ μακρινή, ἐφρόντιζον διὰ τὴν ἀνανέωσιν τῶν προμηθειῶν ὄχι μόνον δι' ἐν ἢ δύο ἔτη ἀλλὰ δι' ἐν πολὺ μακρὸν μέλλον, ἀφήνοντας κτήματα ὀλόκληρα διὰ τὸν τάφον των! Φαίνεται ὅτι οὐδὲ ἡ παραμικροτέρα φροντίς ἀνανεώσεως προμηθειῶν ἐλαμβάνετο ὑπὸ τῶν μυκηναίων. Πῶς ὅμως εἶναι δυνατόν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι κατὰ καιροὺς θὰ κατετίθεντο νέαι προμήθειαι καὶ δῶρα, ἀφ' οὗ ἀκόμη καὶ τὰ ἀρχικὰ κτερίσματα, αἱ ἀρχικαὶ προμήθειαι, μετὰ πάροδον χρόνου κατεστρέφοντο καὶ ἀφηροῦντο ὑπ' αὐτῶν τῶν συγγενῶν τῶν νεκρῶν ; Νομίζω ὅτι μόνον ὅταν δεχθῶμεν ὅτι ὁ τάφος ἐχορησίμευεν ὡς προσωρινὴ κατοικία τοῦ νεκροῦ εἶναι δυνατόν νὰ ἐξηγησώμεν τὴν καταστροφὴν τῶν κτερισμάτων, τὸν τρόπον κατὰ τὸν ὁποῖον ἐξοικονομεῖται χώρος διὰ τὴν ταφὴν ἄλλων νεκρῶν καὶ τὴν παράλειψιν ἀνεφοδιασμοῦ τῶν προμηθειῶν. Οὕτε εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι εἰς τοὺς τάφους — τοὺς τε θολωτοὺς καὶ τοὺς θαλαμωτοὺς — οἱ μυκηναῖοι ἀπέδιδον « Sakrale Note »², διότι μέχρι τοῦδε εἰς οὐδένα τῶν θολωτῶν εὐρέθη τι, δυνάμενον νὰ ἀποδείξῃ τὸ ἀληθὲς τῆς ἐκδοχῆς αὐτῆς. Ἡ ἀντίληψις αὕτη βασίζεται εἰς τὴν ὑπόθεσιν

1. Ὅρα ἐναρκτήριον μάθημα, σ. 274 - 275 καὶ ὑποσημειώσεις διὰ τὰς προμηθείας.

2. F. Matz, Gnomon 30 (1958), σ. 326. Ὅρα κατωτέρω περὶ λατρείας ἡρώων. Προτοῦ δεχθῶμεν ὅτι ἡ ἐπὶ τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἀγίας Τριάδος παράστασις ὑποδεικνύει λατρείαν νεκρῶν ἢ καὶ ἡρώος, θὰ πρέπη πρῶτον νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι δὲν προκρίεται περὶ τυπικοῦ ταφῆς, ἀλλὰ περὶ ἀφιερωμάτων καὶ ἐναγισμῶν γινομένων ἀφ' οὗ παρήλθε καιρὸς ἀπὸ τὸν ἐνταφιασμόν.

τῆς ὑπάρξεως λατρείας νεκρῶν καὶ ἡρώων εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους, τὴν ὁποίαν θὰ ἐξετάσω ἀμέσως.

Ἡ ἐκ τῶν πραγμάτων ἀποδεικνυομένη ἀδιαφορία διὰ τὰ ὁστὰ τῶν προγόνων φανερώνει τὸ ἀδύνατον τῆς ὑπάρξεως τοιαύτης λατρείας, ὥς προϋτάθῃ εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν μυκηναϊκῶν μελετῶν, ὁπότε τὰ ἔθιμα ταφῆς τῶν μυκηναίων ἦσαν ὀλίγον καὶ ἑλλιπῶς γνωστά καὶ ὥς υἱοθετήθῃ ὥς ἀποδεδειγμένη ἀλήθεια ὑπὸ τῶν συγχρόνων. Τοιαύτη λατρεία δὲν συμβιβάζεται μὲ τὴν συμπεριφορὰν τῶν ἀπογόνων πρὸς τὰ ὁστὰ τῶν προγόνων. Ὁ Matz λέγει ὅτι ἡ ἀχρηστοποίησις τοῦ βωμοῦ τοῦ Κύκλου Α «ist irrelevant, wenn man den Begriff des mykenischen Totenkultes weiter fasst», ἀλλὰ δὲν δίδει παραδείγματα ἐπιστημονικῶς ἐξηκριβωμένα τοιαύτης λατρείας. Οὕτε καὶ ὁ κ. Ἀνδρόνικος, ὁ ὁποῖος παραθέτει τὴν γνώμην τοῦ ἐν Marburg ἱστορικοῦ τῆς τέχνης, προσθέτει ἀποδεικτικά παραδείγματα. Καθ' ὅσον γνωρίζω καὶ ἀπέδειξα εἰς τὴν μελέτην μου τοῦ 1951, *ὅ ὅ τε ἐν ἐπιστημονικῶς ἀποδεδειγμένον παρὰ δειγμα ὑπάρχει λατρείας νεκροῦ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων*. Τοιαύτη λατρεία προϋποθέτει τὴν κατὰ καιροὺς κατάθεσιν ἀναθημάτων καὶ τὴν τέλεσιν ἑναγισμῶν. Ποῦ εὐρέθισαν τοιαῦτα ἀφιερῶματα; Ὅσα ἐπιστημονικῶς ἐξηκριβώθησαν ἀναγόνται εἰς τὴν γεωμετρικὴν ἢ καὶ μεταγενεστέραν ἐποχὴν¹. Ἄλλως τε, πῶς εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηριχθῇ νῦν, ὅτι οἱ μυκηναῖοι, οἱ ὁποῖοι κατέστρεφον συχνὰ τὰ κτερίσματα τῶν προγενεστέρων, οὐχὶ σπανίως δὲ ἀφήρουν τὰ ἐξ αὐτῶν πολυτιμότερα καὶ χρήσιμα, ἡσθάνοντο τὴν ὑποχρέωσιν νὰ φέρουν κατὰ καιροὺς ἀφιερῶματα, ὥς τὸ ἀπαιτεῖ ἡ λατρεία, εἰς τοὺς ἰδίους προγόνους, τὰ ὁστὰ τῶν ὁποίων ἐνίοτε ἔρριπτον φύρδην - μίγδην ἔξω τοῦ τάφου; Ὑπετέθη ὅτι πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ θολωτοῦ τάφου τῶν Ἀχαρνῶν - Μενιδίου εὐρέθισαν τοιαῦτα ἀφιερῶματα. Ἐὰν ὅμως ἐξετάσωμεν τὰ πράγματα προσεκτικῶς θὰ πεισθῶμεν ὅτι ἡ ὑπόθεσις αὕτη δὲν στηρίζεται ἐπὶ ἐπιστημονικῶς συναχθέντων δεδομένων. Ἡ ἐκ νέου ἐξέτασις τῶν τεκμηρίων

1. Ὅρα καὶ Blegen εἰς AE, 1937, σ. 377 - 390 καὶ ἰδίως σ. 388 - 390. J. M. Cook, εἰς Γέρας Κεραμοπούλλου, σ. 112. Σπ. Μαρινάτον, AE, 1933, σ. 90 καὶ Μυλωνά, «Cult of the Dead», σ. 102 - 105. Ὁ συνάδελφος κ. Κυριακίδης εἰς τὸ πρόσθετον σημείωμα τῆς περὶ τῆς Ὀμηρικῆς νεκρίας μελέτης του, εἰς σ. 321, γράφει ὅτι ἡ ἀμφισβήτησις τῆς λατρείας τῶν νεκρῶν «κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν καὶ τὴν ὁμηρικὴν ἐποχὴν καὶ ἐν συνεχείᾳ φυσικὰ καὶ κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν καὶ τὴν κλασσικὴν οὐδόλως εἶναι δικαιολογημένα». Νομίζω ὅτι ὁ διαπρεπὴς συνάδελφος δὲν ἀποδίδει ὀρθῶς τὴν γνώμην μου ὅταν γράφῃ τὸ «καὶ ἐν συνεχείᾳ φυσικὰ καὶ κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν... κλπ.». Διότι δὲν ἡμφεσβήτησα ποτὲ τὴν ὑπαρξίν λατρείας νεκρῶν κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν καὶ τὴν κλασσικὴν περίοδον. Τοῦναντίον ὑπεστήριξα, ὅτι ἡ λατρεία νεκρῶν ἀρχίζει καὶ γίνεται κοινὴ κατὰ τὴν γεωμετρικὴν ἐποχὴν, συνεχίζεται δὲ καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῶν ἱστορικῶν χρόνων (ὄρα καὶ τὴν μελέτην μου «The Cult of the Dead», 1951, σ. 102 - 105 ὡς καὶ τὴν ὑπερωτέραν πραγματείαν μου

τοῦ τάφου τούτου εἶναι ἀπαραίτητος, διότι τόσον παρηρηνηυῆσαν ταύτην ἐπιχειρῶ εἰς τὴν προσθήκην, τὴν ὁποίαν ἐπισυνάπτω εἰς τὸ τέλος τῆς παρούσης μελέτης.

Ὅτε τὸ 1948 ἐδημοσίευσα τὴν ἀρχικὴν περὶ τῶν ἐθίμων ταφῆς μελέτην μου, ἀκόμη ἐπίστευον τὴν ἐκ παραδόσεως πλέον γνωστὴν ὑπόθεσιν τῆς λατρείας τῶν νεκρῶν, ἰδίως διότι ἐγνώριζα καλῶς τὰ ὑπὸ τοῦ Nilsson διδασκόμενα. Διὰ τοῦτο καὶ ἐδέχθην ὅτι λατρεία ἐτελεῖτο ἄνωθεν τῶν τάφων τῶν ἀρχόντων, ἐκδοχὴν τὴν ὁποίαν ὑπεγράμμισεν ὁ τῆς ἀρχαίας θρησκείας διδάσκαλος εἰς τὰς παρατηρήσεις του διὰ τὴν μελέτην μου. Ἡ πρώτη μου πραγματεία μὲ παρώτρυνε νὰ μελετήσω τὰ δεδομένα, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐστηρίχθη ἡ γενικὴ πίστις διὰ τὴν λατρείαν τῶν νεκρῶν εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους, τὴν ὁποίαν καὶ ἐγὼ μερικῶς μὲν ἀλλὰ πάντως ὑπεστήριξα. Ἠλπίζα ὅτι ἡ λεπτομερὴς μελέτη τῶν νεωτέρων ἀνασκαφῶν θὰ ἔφερεν εἰς φῶς θετικὰ στοιχεῖα ἀποδεικνύοντα τὴν λατρείαν. Παρ' ἐλπίδα, τοιαῦτα στοιχεῖα δὲν ἀνευρέθησαν. Ὅτε τὸ 1951 ἔγραφον τὴν μελέτην μου «Cult of the Dead», καὶ πάλιν, ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τῆς κοινῆς γνώμης, ἐδέχθην ὅτι ἔχομεν μίαν μοναδικὴν περίπτωσιν λατρείας νεκρῶν εἰς τὸν Κύκλον Α. Ἀκόμη καὶ εἰς τὸ ἐναρκτήριόν μου μάθημα, τὸ 1954, ἐπέμεινα εἰς τὴν ἐκδοχὴν μου ἐκείνην. Ἐκτοτε ὅμως εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐργασθῶ περισσότερον εἰς τὰς Μυκήνας καὶ νὰ μελετήσω ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν καὶ λεπτομερῶς τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Κύκλου Β, τὸν Κύκλον Α καὶ τὸ περιεχόμενόν του, ὡς τοῦτο ἀνευρέθη ὑπὸ τοῦ Schliemann καὶ ὅπως διασώζεται σήμερον, καὶ τὰ σχετικὰ δημοσιεύματα συγχρόνων ἐπιστημόνων καὶ ἰδίως τοῦ Wace καὶ τοῦ Karo. Τὸ τελικόν μου συμπέρασμα, τὸ ὁποῖον μερικῶς ἐξέθεσα εἰς τὸ βιβλίον μου *Ancient Mycenae* (1957), εἶναι ὅτι οὔτε καὶ εἰς τὸν Κύκλον Α ἔχομεν ἐνδείξεις, αἱ ὁποῖαι ἀποδεικνύουν τὴν ὑπαρξίν λατρείας. Τὸ ζήτημα πραγματεύομαι ἄλλως ἐκτενέστερον εἰς τὸ πρῶτον μέρος τῆς περὶ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν μελέτης μου, ἡ ὁποία ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν Ἀρχαιολο-

γὴν ἐπιγραφομένην «Ἡ ἀρχὴ τῆς λατρείας τῶν ἡρώων», εἰς τὸν τιμητικὸν τόμον Ἀ. Ἀλιβιζάτου, σ. 3-9, τὴν ὁποίαν βεβαίως δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἔχη ὑπ' ὄψιν του ὁ φίλος συνάδελφος, διότι ἐξετυπώθη μετὰ τὴν δημοσίευσιν τῆς μελέτης του). Πρὸς τοῦτοις νομίζω ὅτι ἡ ἀμφισβήτησις λατρείας νεκρῶν εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους δὲν ἔχει ὡς φυσικὴν συνέπειαν καὶ τὴν ἀμφισβήτησιν τοιαύτης λατρείας εἰς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Τὰ παραδείγματα, τὰ ὁποῖα ἀναφέρει εἰς τὰς σ. 320 καὶ 321 πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς παρατηρήσεώς του, ἀνάγονται εἰς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Ἀλλ' εἰς τὰς μελέτας μου δὲν ἐξετάζω τὰ ἔθιμα ταφῆς τῶν χρόνων τοῦ Σόλωνος ἢ καὶ τῶν κατὰ τι προγενεστέρων χρόνων, ἀλλὰ τὰ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων, εἰς τοὺς ὁποίους βεβαίως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀναχθῶν τὰ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Σόλωνος καὶ μεταγενεστερῶς γινόμενα. Τὰ ἐκ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων τεκμήρια μόνον πρέπει νὰ ληφθῶν ὑπ' ὄψιν καὶ ταῦτα ἀποκλείουν τὴν ὑπαρξίν λατρείας κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν.

γικήν Ἐφημερίδα τοῦ 1958, σ. 168 καὶ ἐξῆς. Ἐνταῦθα ἴσως πρέπει νὰ ἐπαναλάβω, ὅτι ὁ λεγόμενος βωμός, ὁ ὁποῖος ἀνευρέθη ὑπὸ τοῦ Schliemann ἄνωθεν τοῦ τάφου VI καὶ ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐστηρίχθη ἡ ὑπόθεσις τῆς λατρείας, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τοιαύτην λατρείαν εἰς τὴν ὑστεροελλαδικὴν III ἐποχὴν τοῦλάχιστον, διότι ἦτο κερωσμένος κάτω ἀπὸ παχὺ χῶμα γῆς, 9 ἔως 10 ποδῶν.

Ὁ Wace, πιστεύω, ἀπέδειξεν ὅτι ὁ χῶρος τοῦ Κύκλου Α ἰσοπεδώθη εἰς YE III χρόνους, ὅτε ἰδρύθη καὶ ὁ ἐκ πλακῶν περίβολός του. Τότε καὶ ὁ βωμός κατεχώσθη, ἐὰν δὲν τὸν εἶχον καλύψει μὲ χῶμα εὐθὺς μετὰ τὸν ἐνταφιασμόν τοῦ τελευταίου νεκροῦ. Ὁ ἐξωραϊσμός τοῦ Κύκλου καὶ ἡ περὶ αὐτὸν καμπὴ τοῦ Δυτικοῦ Κυκλωπείου τείχους τῆς ἀκροπόλεως ἀποδεικνύουν τὸν σεβασμόν, τὸν ὁποῖον ἔτρεφον οἱ μυκηναῖοι τῶν χρόνων ἐκείνων πρὸς τὴν περιοχὴν τοῦ Κύκλου, σεβασμόν πρὸς ἱστορικὸν μνημεῖον συμβολίζον τὰ ἐκ παραδόσεως κλέη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας¹. Ἐὰν ὁ βωμός ἦτο τὸ κέντρον λατρείας τῶν νεκρῶν βασιλέων τότε ἡ λατρεία ἐκείνη θὰ συνεχιζέτο καὶ εἰς τοὺς YE III χρόνους καὶ κατὰ τὸν ἐξωραϊσμόν τοῦ Κύκλου θὰ ἐλαμβάνετο φροντίς διὰ τὴν διατήρησιν τοῦ βωμοῦ ἢ διὰ τὴν ἀντικατάστασίν του. Ὁ βωμός ἀσφαλῶς θὰ μετεφέρετο εἰς τὸ νέον ἐπίπεδον, τὸ σχηματισθὲν ἐκ τῆς ἰσοπεδώσεως τοῦ χώρου, ὅπως ἐγένετο καὶ διὰ τὰς στήλας, αἱ ὁποῖαι ἀπὸ τῆς ἀρχικῆς τῶν θέσεως ἀνυψώθησαν εἰς τὸ νέον ἐπίπεδον. Τοῦτο ὅμως δὲν ἔγινεν. Ὁ βωμός ἐκαλύφθη ὑπὸ παχέος στρώματος γῆς καὶ παρέμεινε κερωσμένος μέχρι τῶν ἡμερῶν τοῦ Schliemann. Εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ τελευταίου δαπέδου τοῦ Κύκλου οὐδὲ ἓν στοιχεῖον εὐρέθη, δυνάμενον νὰ ὑποδείξῃ λατρείαν². Ὁ κ. Matz, βεβαίως, λέγει ὅτι ἡ ἀχρηστευσις τοῦ «βωμοῦ»

1. Πρὸ πολλῶν ἐτῶν ὁ Τσοῦντας (Μυκῆναι καὶ μυκηναῖος πολιτισμός, σ. 100-101) ἐτόνισε τοὺς λόγους, διὰ τοὺς ὁποίους ὁ Κύκλος δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐθεωρεῖτο ὡς τέμενος ἢ ὡς χῶρος λατρείας. "Ορα καὶ μελέτην μου εἰς τὸν τιμητικὸν τόμον Ἀλιβιζάτου.

2. Ὁ Nilsson, *Minoan - Mycenaean Religion*, ἔκδ. 2, σ. 607, ἐσφαλμένως γράφει, ὅτι κατὰ τὴν ἰσοπέδωσιν καὶ τὸν ἐξωραϊσμόν τοῦ Κύκλου «over the tombs stelae and a circular pit-altar were erected». Αἱ στήλαι ἀνυψώθησαν εἰς τὸ νέον ἐπίπεδον οὐχὶ ὅμως καὶ ὁ βωμός. "Ορα καὶ τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ Wace, *Mycenae*, εἰκ. 22 καὶ BSA 25 (1921-1923), πίν. 18. Ὁ συνάδελφος κ. Μαρινάτος ἐδέχθη ὅτι ὁ βωμός ἐχρησιμοποιήθη διὰ τὸ τυπικὸν τῆς ταφῆς, διὰ τὰς χοάς, αἱ ὁποῖαι διωχετεύοντο εἰς τὸν τάφον μετὰ τὴν ἐναπόθεσιν τοῦ νεκροῦ καὶ τὸ σφράγισμα τῆς στέγης (εἰς Γέρας Κεραμοπούλλου, σ. 65, ὑπ. 1) καὶ οὐχὶ διὰ λατρείαν. Προτοῦ δοθῇ σημασία εἰς τὸ φέρον τὴν ἐπιγραφὴν «τοῦ ἥρωος ἐμ» ὁστρακον (IG. IV, ἀρ. 495), τὸ ὁποῖον εὐρέθη εἰς τὸν Κύκλον, θὰ πρέπη νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι τοῦτο δὲν εἶχε κατολισθῆσαι ἀπὸ ὑψηλότερα σημεῖα τοῦ λόφου. Ἄλλως τε χρονολογικῶς εἶναι τόσον νέον, ὥστε δὲν ἔχει καμμίαν ἀποδεικτικὴν σημασίαν διὰ τοὺς μυκηναῖους χρόνους. Καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Κεραμοπούλλου ἐρευνήθην «σπῆ-

«ist irrelevant», ἀλλὰ δὲν ὁρίζει ποῖον ἄλλο τεκμήριον ὑποδεικνύει τὴν ὑπαρξιν λατρείας νεκρῶν εἰς τὸν Κύκλον.

Τοιαύτη λατρεία δὲν ἀποδεικνύεται εἰς τὸν Κύκλον Α. Ἀλλ' οὐδὲ εἰς τὸν Κύκλον Β ὁ κ. Παπαδημητρίου καὶ ἐγὼ ἀνεύρομεν ἵχνος τι, ἔστω καὶ ἀσθενές, λατρείας μυκηναϊκῶν χρόνων¹. Οὐδὲ δύναται νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ὁ περιορισμὸς τοῦ χώρου τῶν τάφων διὰ τοῦ ἐκ πλακῶν περιβόλου ὑποδεικνύει τὸν μετασχηματισμὸν τοῦ Κύκλου εἰς τόπον λατρείας, διότι, ὡς ἀπέδειξαν αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ 1961, ὁ ἐκ πλακῶν περιβόλος ἰδρύθη κατὰ τὸν ἐξωραϊσμὸν τῶν ὑστεροελλαδικῶν χρόνων διὰ νὰ ἀντικαταστήσῃ ἀρχαιότερον κυκλικὸν τοῖχον, ὁ ὁποῖος, ὡς ὁ τοῦ Κύκλου Β, περιώριζεν ἀπλῶς χώρον διὰ νὰ χρησιμοποιηθῇ διὰ τὴν ταφὴν μελῶν τοῦ βασιλικοῦ γένους. Τὸ ὑπόλειμμα τοῦ ἀρχαιότερου κυκλικοῦ περιβόλου ἀφῆκα ἐκτεθειμένον, οὕτως ὥστε ἡ μελέτη του νὰ εἶναι πάντοτε δυνατή. Κατὰ ταῦτα, ἐξ ὧσων μέχρι τοῦδε ἀπεκάλυψεν ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη, δὲν ἀποδεικνύεται ἡ ὑπαρξίς λατρείας νεκρῶν εἰς τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν. Βεβαίως κατάλοιπα λατρείας νεκρῶν διεσώθησαν εἰς πολλοὺς μυκηναϊκοὺς τάφους, τὰ λείψανα ὅμως αὐτὰ, ὅπως ἐτο-νίσθη προηγουμένως, δὲν ἀνήκουν εἰς τὴν μυκηναϊκὴν ἀλλ' εἰς τὴν γεωμετρικὴν ἐποχὴν².

Ἄλλοτε κοινὸν χαρακτηριστικὸν τῶν ὁμηρικῶν καὶ τῶν μυκηναϊκῶν τάφων εἶναι ὁ ἐκ χώματος σχηματιζόμενος τύμβος ἄνωθεν τοῦ τάφου ἢ τῆς πυρᾶς. Οἱ θαλαμῶτες τάφοι τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ἐλαξέοντο συνήθως εἰς τὴν πλαγίαν λόφων καὶ ἦσαν ὑπόγειοι³. Κατ' ἀκολουθίαν θὰ ἦτο ἀδύνατον ἄνωθεν τὸν θαλάμου των νὰ ἰδρῦσυν τύμβους. Ἀλλ' ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γενομένων ἀνασκαφῶν ἀποδεικνύεται ὅτι τύμβοι γῆς ἐπεσφραεῦοντο ἄνωθεν τῶν θολωτῶν. Εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα ὁ τύμβος ἔχει πολὺ παλαιὰν ἱστορίαν. Ἀναφαίνεται εἰς τὴν μεσοελλαδικὴν ἐποχὴν καὶ ἡ κατασκευὴ των συνεχίζεται μέχρι τοῦ τέλους τῆς μυκηναϊκῆς. Ὁ κ. Ἀνδρόνικος ἀπαριθμεῖ

λαιον » κατεχώσθη κατὰ τὴν ἰσοπέδωσιν (ΑΕ, 1918, σ. 53) καὶ δὲν ἦτο ἐν χρήσει — ἐάν ποτε ἦτο ἐν χρήσει — εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙ ἐποχὴν.

1. Ἀνωθεν τῆς καταπεσούσης στέγης τοῦ παρὰ τὸν Κύκλον Β εὑρεθέντος θαλαμῶτος τάφου ἀπεκαλύφθη μικρὸν κυκλικὸν κτίσμα γεωμετρικῶν χρόνων, εἰς τὸ ὁποῖον ἀσφαλῶς ἐτελείτο λατρεία, ἀλλ' εἰς γεωμετρικοὺς χρόνους. Παπαδημητρίου, ΠΑΕ, 1953, σ. 208-209.

2. Ὅρα σ. 308, ὕποσημ. 1. Διὰ τὰ ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου τῶν Ἀχαρνῶν-Μενιδίου, ὅρα προσθήκην εἰς τὸ τέλος τῆς παρούσης μελέτης.

3. Εἰς τὴν Ἑλευσίνα ἔχομεν θαλαμῶτους ὑπογείους τάφους ἐσκαμμένους εἰς τὸ χῶμα. Δυστυχῶς ὅμως ἡ ἀρχικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἔχει τόσον διαβρωθῇ, ὥστε εἶναι ἀδύνατον νὰ βεβαιώσωμεν ὅτι ὑπῆρχεν ἔξαγμα γῆς ἄνωθεν τῶν τάφων ἐκεῖνων. Γ. Ε. Μυλωνᾶς, ΠΑΕ, 1954, σ. 50-53 καὶ εἰκ. 1. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἄνωθεν τῶν θαλαμῶτων τῆς Ἀλυκτῆς-Γλυφάδας ἐπίσης δὲν διετήρησε τὴν ἀρχικὴν κατὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους διάταξιν τῆς περιοχῆς.

τοὺς ἀρχαιοτέρους τύμβους, δέχεται ὅτι μικροὶ τύμβοι ἐσηματίζοντο καὶ ἄνωθεν τῶν λακκοειδῶν τάφων τῶν δύο Κύκλων τῶν Μυκηνῶν, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι πιστεύει ὅτι ἡ κατασκευὴ τῶν ἐσταμάτησεν εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν μυκηναϊκὴν περίοδον, εἰς τὴν ΥΕ Ι ἐποχὴν, ἢ τοὐλάχιστον ὅτι οἱ ὑστερώτεροι μυκηναϊκοὶ τάφοι δὲν θὰ πρέπη νὰ παραβληθοῦν πρὸς τοὺς ὁμηρικούς, διότι ἡ περιγραφὴ τῶν τελευταίων εἰς τὰ ἔπη ἀποδεικνύει ὅτι οἱ μυκηναϊκοὶ ἦσαν διάφοροι. Ἐν τούτοις ὅμως ἀναφέρει τοὺς ὑστερωτέρους τύμβους τῆς Μεσσηνίας, τοὺς περιγραφέντας ὑπὸ τοῦ Valmin, χωρὶς καὶ νὰ ἀναφέρῃ τὴν ἐκδοχὴν τοῦ Σουηδοῦ ἀρχαιολόγου ὅτι οἱ θολωτοὶ μὲ τοὺς τύμβους τῶν ἄνωθεν τῆς θόλου δύνανται νὰ παραβληθοῦν πρὸς τοὺς Ὀμηρικούς τάφους¹.

Εἰς τὸ ἐναρκτήριόν μου μάθημα (σ. 276) ἐσημείωσα ὅτι ὁ Τσουντας πρῶτος παρετήρησεν ὅτι χυτὴ γῆ, πάχους 0.30-1.50 μ., εἶχεν ἐπισωρευεθῇ ἄνωθεν τῆς θόλου τοῦ τάφου τοῦ Βαφειοῦ, προσδίδουσα εἰς αὐτὸν ὄψιν τύμβου. Τὸ αὐτὸ ἐγένετο εἰς τὸν τάφον τῆς Μιδέας-Δενδρῶν, τοῦ Ἐπάνω Φούρνου, τοῦ Κάτω Φούρνου καὶ τὸν τάφον τῶν λεόντων τῶν Μυκηνῶν. Κατὰ τὸν ἀρχιτέκτονα Holland, τὸν συνεργασθέντα μετὰ τοῦ Wace εἰς τὴν ἀνασκαφὴν τῶν Μυκηνῶν 1921-1923, τὸ ὑπέρθυρον τῆς εἰσόδου τῶν θολωτῶν τάφων συνήθως ἦτο εἰς τὸ ὕψος τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, ἢ θόλος ἐξεῖχεν ἄνωθεν αὐτῆς καὶ ἐκαλύπτετο ὑπὸ χώματος, ὥστε εἶχεν ὄψιν τύμβου. Πρὸς τοῦτοις θολωτοὶ τάφοι, μερικοὶ τῶν Μεσσηνιακῶν π.χ., ἐκτίσθησαν εἰς χώρον μᾶλλον πεδινὸν καὶ τὸ χῶμα, τὸ ὁποῖον ἐκάλυπτε τὴν θόλον τῶν, θὰ ἐσηματίζε πραγματικὸν τύμβον².

Ὁ κ. Ἀνδρόνικος ὅμως λέγει (εἰς σ. 46-47): «ὅτι δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ σχετίσουμε τὸν τύμβον τῶν θολωτῶν τάφων πρὸς τὸν ὁμηρικό, δὲν νομίζω πὼς χρειάζεται νὰ τὸ συζητήσω. Ἡ ἀπαραινῶριστη διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς δύο μορφὰς τάφου εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε δὲν εἶναι δυνατόν νὰ σχετισθοῦν μὲ τὸ ἐντελῶς ἐξωτερικὸ στοιχεῖο τοῦ ἐδαφικοῦ ἐξάρματος ποὺ σχηματίζει ἡ σῶρευση χώματος. Ὁ Ὅμηρος ἀγνοεῖ τοὺς θολωτοὺς τάφους καὶ οἱ μυκηναῖοι δὲν ξέρουν καθόλου τὴν ταφὴ μέσα στὸν τύμβον, ὅπως μᾶς τὴν παρουσιάζουν τὰ ἔπη». Ἐν τούτοις ὅμως προσθέτει: «Ἡ μόνη περίπτωση μυκηναϊκοῦ τύμβου ποὺ θὰ μπορούσε νὰ σχετισθῇ κάπως μὲ τὸν ὁμηρικό εἶναι τοῦ τάφου Ν τοῦ δευτέρου περιβόλου τῶν Μυκηνῶν». Καὶ τὸν τάφον Ν ὅμως ἀπορρίπτει ὡς στοιχεῖον χρήσιμον διὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους διότι, ὡς

1. N. Valmin, Acta Inst. Sued. II, σ. 222. Εἰς τὸ ἄρθρον μου τοῦ AJA, 1948, σ. 71 τονίζω ὅτι ἔχομεν «closer parallel in the tholos tombs, which, after all, were the graves of the kings and princes of the Mycenaean world and correspond more closely to the mounds erected for the Homeric heroes».

2. Ἐπετηρὶς, 1953-1954, σ. 276, ὑποσ. 1, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Ὁρα καὶ Nilsson, Homer and Mycenæ, εἰκ. 53.

λέγει, « οἱ τάφοι τοῦ περιβόλου Β ἀνήκουν ἀκόμη στὰ τελευταῖα μεσοελλαδικὰ χρόνια ἢ στὶς ἀρχὲς τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Ὡστε δὲν μπορούμε νὰ χρησιμοποιήσουμε γιὰ παράδειγμα τάφων τυπικὰ μυκηναϊκῶν αὐτοὺς ποὺ ἀποτελοῦν τὰ τελευταῖα κατ'ἀλοιπα τῆς προμυκηναϊκῆς ἐποχῆς ».

Διατὶ ὁ τάφος Ν τοῦ κύκλου Β « μπορούσε νὰ σχετισθῇ » μολοντί καὶ αὐτὸς διαφέρει τόσον τῆς ὁμηρικῆς περιγραφῆς δὲν λέγεται· διότι καὶ ὁ τάφος Ν ἔχει τετράπλευρον ἐν πολλοῖς λαξευτὸν ἐν μέρει κτιστὸν « θάλαμον », καλυπτόμενον ὑπὸ στέγης, εἰς τὸν « θάλαμον » δ' ἐκείνον ἐτίθεντο οἱ νεκροί. Τὸ μῆμα αὐτὸ τοῦ τάφου Ν, ὁ « θάλαμος » δηλαδὴ καὶ ἡ στέγη του, ἀποτελεῖ τόσον σπουδαῖον μέρος τοῦ τάφου ὅσον καὶ ἡ θόλος τῶν θολωτῶν. Τὸ χῶμα, τὸ ὁποῖον ἐσωρεύθη ἄνωθεν τῆς στέγης τοῦ τάφου Ν, ἀπετέλει « ἑξωτερικὸ στοιχεῖο ἐδαφικοῦ ἐξάρματος » ὅπως καὶ τὸ χῶμα ἄνωθεν τῆς θόλου τῶν θολωτῶν. Τὸ χῶμα δὲ τοῦτο φαίνεται νὰ ἀποτελῇ τὸ μόνον κοινὸν στοιχεῖον μεταξὺ τοῦ τάφου Ν καὶ τῶν Ὀμηρικῶν τύμβων. Ἀλλὰ τὸ χῶμα αὐτὸ ἀποτελεῖ καὶ τὸ μόνον κοινὸν στοιχεῖον μεταξὺ τοῦ τάφου Ν καὶ τῶν θολωτῶν! Ἴσως ὁ τάφος Ν « μπορούσε νὰ σχετισθῇ » διότι περὶ αὐτὸν εὐρέθησαν λίθοι, διὰ τῶν ὁποίων ὠρίζετο ἡ περίμετρος τοῦ « ἐδαφικοῦ ἐξάρματος », οἱ λίθοι δ' αὐτοί, οὕτως εἰπεῖν, ἀπετέλουν τὴν κρηπίδα τοῦ τύμβου¹. Αὐτὸ δὲ σχετίζεται μὲ τὴν περιγραφὴν, τὴν ὁποίαν μᾶς δίδει ὁ ποιητὴς εἰς τὸ Ψ, 255-257 :

*Τορνώσαντο δὲ σῆμα θεμεΐλιά τε προβάλοντο
ἀμφὶ πυρὴν· εἴθαρ δὲ χυτὴν ἐπὶ γαῖαν ἔχευαν,
χεύαντες δὲ τὸ σῆμα πάλιν κίων.*

Ἐὰν αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος, ὁ ὁποῖος ἔπεισε τὸν κ. Ἀνδρόνικον νὰ δεχθῇ ὅτι ὁ τάφος Ν « μπορούσε νὰ σχετισθῇ κάπως μὲ τὸν ὁμηρικὸν τύμβον » καὶ νὰ ἀποκλείσῃ τοὺς θολωτοὺς ἀπὸ τὸν συσχετισμὸν αὐτόν, τότε δὲν εἶχεν ἀνάγκην νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸν τάφον Ν « γιὰ παράδειγμα τάφων τυπικὰ μυκηναϊκῶν » αὐτόν, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ « κατ'ἀλοιπα τῆς προμυκηναϊκῆς ἐποχῆς ». Διότι οἱ μυκηναϊκοὶ θολωτοὶ τάφοι τῆς τελευταίας περιόδου ἔχουν ἀκριβῶς τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι τὸν ἔπεισαν νὰ σχετίσῃ κάπως τὸν τάφον Ν μὲ τοὺς ὁμηρικούς. Εἰς τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ 1952-1954 ὁ Wace ἀπεκάλυψε νοτίως τῆς Πύλης τῶν Λεόντων, ἐκτὸς ὅμως τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν, μνημιώδη πρᾶγματι ἐκ πάρου λίθου ἀναλημματικὸν τοῖχον, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὸν ἀνακαλύψαντα, ἐσημάτιζε « the supporting wall which held up the base of the mound of earth piled over the dome » τοῦ λεγομένου τάφου

1. Διότι ὁ κ. Ἀνδρόνικος, εἰς σ. 57, λέγει ὅτι οἱ παλαιότεροι τάφοι τῆς Λευκάδος « μὲ τὴν καλοκατασκευασμένην κρηπίδα, πλησιάζουν πολὺ περισσότερον τοὺς ὁμηρικούς, ἀφοῦ μάλιστα συναντοῦμε κάποτε σ' αὐτοὺς καὶ τὴν καύση τοῦ νεκροῦ ».

τῆς Κλυταιμῆστρας¹. Ὁ τύμβος ἐκεῖνος, κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Wace, θὰ εἶχε διάμετρον 50 μέτρων καὶ βεβαίως, μὲ τὴν μνημειακὴν κρηπίδα του, ἦτο ἀντάξιός καὶ τῶν τυμβίσκων τῶν τάφων τῶν Κύκλων (συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ Ν) καὶ τῶν ὁμηρικῶν τύμβων. Ὁ Wace πρὸς τούτοις ἀνεκάλυψε περὶ τὸν «Θησαυρὸν τοῦ Ἀτρέως» ὑπολείμματα τοίχου καὶ κύβους παρολίθων, οἱ ὅποιοι κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον ἀνῆκον εἰς τὴν κρηπίδα τοῦ ἐκ χυτῆς γῆς σχηματισθέντος τύμβου ἀνωθεν τῆς θόλου τοῦ μνημείου ἐκείνου. Ὁ τύμβος τοῦ «Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως», κατὰ τὸν Wace πάντοτε, θὰ εἶχε περίμετρον ἴσην τοῦλάχιστον τῆς τοῦ τύμβου τοῦ καλύπτοντος τὸν τάφον τῆς Κλυταιμῆστρας². Τὰ εὐρήματα καὶ τὰ συμπεράσματα τοῦ ὁ Wace ἐδημοσίευσεν πρὸ τοῦ θανάτου του καὶ εἶναι γνωστὰ ἀπὸ ἐτῶν. Ὡστε ἔχομεν κατάλοιπα ὅχι μόνον τῆς προμυκηναϊκῆς ἀλλὰ καὶ αὐτῆς τῆς προχωρημένης μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, τῆς ΥΕ ΙΙΒ, καὶ ἀπ' οὗ τὰ πρῶτα «εἶναι δυνατόν νὰ σχετισθοῦν κάπως» μὲ τὰ ὁμηρικά, ὥς λέγει ὁ κ. Ἀνδρόνικος, καὶ τὰ δευτέρα εἶναι ἐξ ἴσου δυνατόν «νὰ σχετισθοῦν κάπως» μὲ τὰ ὁμηρικά. Κακῶς δὲ ἀπερρίφθησαν ἄνευ συζητήσεως καὶ ἐλέγχου.

Οἱ θολωτοὶ τάφοι καὶ οἱ τύμβοι τῶν ἀπερρίφθησαν ὑπὸ τοῦ κ. Ἀνδρόνικου, διότι διαφέρουν τόσον ἀπὸ τοὺς τάφους τοὺς περιγραφομένους εἰς τὰ ἔπη. Ἀλλ' ἡ ἀπόρριψις αὐτῆ, νομίζω, γίνεται ἀπὸ μίαν «δρθολογικὴν ἀντίληψιν» τῶν ἐπῶν καὶ ὁ ἀπορρίπτων φαίνεται ὅτι ὑποπίπτει εἰς τὸ «λογικὸν σφάλμα» νὰ χρησιμοποιοῖ τὰ ἔπη ὥς «ἱστορικὰ κείμενα», διὰ τὸ ὅποιον κατηγοροῦνται ἄλλοι. Δικαίως λέγει, ὅτι ὁ Ὅμηρος ἀγνοεῖ τοὺς θολωτοὺς τάφους· ἀλλ' ὁ ποιητὴς ἀγνοεῖ ἐπίσης καὶ τὰς τοιχογραφίας, αἱ ὅποιαι εἶναι τόσον χαρακτηριστικαὶ τῶν μυκηναϊκῶν μεγάρων καὶ ἀνακτόρων ἐν γένει. Διὰ τοῦτο ὅμως οὐδεὶς ἐπιστήμων, καθ' ὅσον γνωρίζω, προσεπάθησε νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ὁ Ὅμηρος, ὅταν περιγράφῃ τὰ μέγαρα τῶν ἡρώων του δὲν εἶχεν ὑπ' ὄψει του τὰ ἐκ παραδόσεως γνωστὰ μυκηναϊκά πρότυπα ἀλλὰ σύγχρονά του ἢ καὶ κατὰ τι προγενέστερα κτίσματα. Ὁ ποιητὴς ἀγνοεῖ τοὺς θολωτοὺς καὶ τὰς τοιχογραφίας, διότι δὲν περιγράφει πράγματα ἐξ αὐτοψίας εἰς αὐτὸν γνωστά. Οὔτε καὶ τὸν Τρωικὸν πόλεμον γνωρίζει ἐξ αὐτοψίας, διότι βεβαίως δὲν ἔζησεν οὔτε εἰς τοὺς χρόνους τῆς πτώσεως τῆς Τροίας

1. J. B. Wace, JHS 74 (1954), σ. 170 καὶ BSA 48 (1953), σ. 5-7 καὶ William Taylour, BSA 50 (1955), σ. 209-223, εἰκ. 3 καὶ πίν. 36.

2. BSA 51 (1956), σ. 117. Εἰς τὴν σελίδα 118 γράφει: «As we have already observed, it would seem that it was the rule that the peak of the dome of a tholos tomb should be covered with a mound of earth surrounded at its base with a low retaining wall». Διὰ τὴν κρηπίδα αὐτὴν τοῦ «Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως», εἰς τὴν σ. 117 λέγει: «We can well describe the poros-rubble wall of the Treasury of Atreus as a κρηπίς λίθου». Καὶ αὐτὰ ἐδημοσιεύθησαν τὸ 1956. Ὡστε καὶ οἱ θολωτοὶ εἶχον κρηπίδα.

οὔτε καὶ ἀμέσως μετ' αὐτούς. Τὰς πληροφορίας του ἠρύσθη ἀπὸ ἐμμέτρους παραδόσεις τῶν γεγονότων, αἱ ὁποῖαι εἶχον διασωθῇ μέχρι τῶν ἡμερῶν του. Τὰς ἐμμέτρους ἐκείνας παραδόσεις ἐστιχούργησαν ἀοιδοί, μερικοὶ τῶν ὁποίων πιθανῶς ἔζησαν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Τρωικοῦ πολέμου ἢ καὶ ὀλίγον ἀργότερον. Ἴσως πολλοὶ ἀπὸ τὰς ἐμμέτρους ταύτας παραδόσεις ἐστιχουργήθησαν ἀρχικῶς εἰς τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς καὶ ἀπηγγέλλοντο ἢ ἔρραφδοῦντο εἰς τὰς συναθροίσεις ἢ καὶ τὰ οἰκήματα ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι ἦσαν γνῶσται τῶν πραγμάτων, διότι τὰ ἐγνώριζον, εἰς τὰς γενικὰς τῶν τοῦλάχιστον γραμμῶν, ἀπὸ τὰς παραδόσεις τῶν οἰκογενειῶν των¹. Εἶναι δυνατόν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι εἰς τὰς παραδόσεις, αἱ ὁποῖαι ἦσαν εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ Ὀμήρου, ὑπῆρχον ἤδη πληροφορία διὰ τοὺς τάφους καὶ τὰ ἔθιμα ταφῆς ταύτας ἐχρησιμοποίησε, καὶ βεβαίως ἐποίησε διὰ τῆς φαντασίας του, ὁ ποιητὴς τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας. Εἶναι γνωστὸν πόσον σταθερῶς ἀπέκλεισε σύγχρονά του στοιχεῖα πολιτισμοῦ ὁ ποιητὴς ἐκεῖνος· παράδειγμα κτυπητὸν εἶναι ἡ ἀποφυγὴ μνείας ὅπλων ἐκ σιδήρου, τὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι ἦσαν τὰ μόνα ἐν χρήσει εἰς τοὺς χρόνους του.

Ἀλλὰ θὰ ὑποτεθῇ ἴσως ὅτι ἐὰν ἔμμετροι παραδόσεις περιεῖχον πληροφορίας διὰ τοὺς θολωτούς, αὐτὰς θὰ ἐπανελάμβανε καὶ ὁ Ὀμηρος· ἡ ἄγνοιά του ἀποδεικνύει ὅτι εἰς τὰς ἐμμέτρους παραδόσεις ὑπῆρχον μνεῖαι τῶν θολωτῶν. Εἶμαι ἀπολύτως σύμφωνος μὲ τὴν ὑπόθεσιν αὐτήν. Παρατηρῶ ὅμως ὅτι ἡ παράλειψις αὕτη δὲν ἀποτελεῖ ἀποδεικτικὸν τεκμήριον διαφορᾶς τῶν μυκηναϊκῶν καὶ τῶν ἐκ τῆς παραδόσεως πιθανῶς γνωστῶν ἔθιμων ταφῆς. Εἰς τὴν ὅλην περὶ τύμβων συζήτησιν συνήθως λησμονεῖται μία πολὺ σπουδαία λεπτομέρεια. Οὔτε ὁ Ὀμηρος οὔτε οἱ πρὸ αὐτοῦ ποιηταὶ περιγράφουν τοὺς τάφους τῆς περιοχῆς τοῦ Ἀγαμέμνονος ἢ τοῦ Μενελάου ἢ τοῦ Νέστορος ἢ οἰουδήποτε ἄλλου ἀρχοντος τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος. Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ

1. Σύγχρονα παραδείγματα δὲν εἶναι ἄγνωστα. Ἐνθυμοῦμαι τυφλὸν ραφφδόν, ὁ ὁποῖος περιήρχετο τὰς ὁδοὺς τῆς Μικρασιατικῆς Σμύρνης τραγουδῶν τὰ ἴδια στιχουργήματα μὲ θέμα τὰ ἐπίκαιρα γεγονότα, ἰδίως τὰ τραγικά. Ἀκόμη ἐνθυμοῦμαι καὶ στίχους μακροῦ του ἔσματος, περιγράφοντος τὸν τραγικὸν καταποντισμὸν εἰς τὸν λιμένα τῆς Σμύρνης πλοιαρίου τῆς συγκατοικίας. Ὡς γυμνασιόπαις ἤκουσα τὸ πρῶτον τὸ ἔσμα ἐκεῖνο. Ὅτε ἐπέστρεψα εἰς Σμύρνην, στρατιωτικῆς πλέον, συνήντησα καὶ πάλιν τὸν τυφλὸν ῥαφφδόν καὶ κατὰ παράκλησίν μου ἐπανελάβε τὸ τραγικόν του ἐκεῖνο ἔσμα, καθ' ὅσον ἐνεθυμούμην, ἄνευ πολλῶν μεταβολῶν. Ὁ φίλος συνάδελφος κ. Νοτόπουλος, τοῦ Trinity College, μοὶ ἐγνώρισε, καὶ κατόπιν ἐπανελάβεν εἰς δημοσίαν διάλεξιν, ὅτι εἰς τὴν Κρήτην πλανόδιοι ἀοιδοὶ ἐστιχούργησαν εἰς μακρὸν τραγοῦδι τὴν ἱστορίαν τῆς αἰχμαλωτίσεως Γερμανοῦ στρατηγοῦ ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἀρματωλῶν τῆς νήσου κατὰ τὸ διάστημα τῆς Γερμανικῆς κατοχῆς. Σχεδὸν σύγχρονα στιχουργήματα γεγονότων πολεμικῶν ἢ τραγικῶν οὔτε ἦσαν οὔτε εἶναι σπάνια. Κάτι παρόμοιον θὰ συνέβη καὶ εἰς τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς.

ἀναμένωμεν νὰ εὕρωμεν εἰς τὰ ἔπη περιγραφὴν τοῦ «τάφου τῆς Κλυταιμῆστρας» ἢ τοῦ «Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρείως», οὐδὲ καὶ ἄλλου «τυπικοῦ» θολωτοῦ τάφου οἰομένηποτε. Οἱ ποιηταὶ περιγράφουν τάφους, ἰδρυθέντας ὑπὸ τῶν Ἀχαιῶν εἰς ξένην γῆν καὶ ὑπὸ συνθήκας πολεμικᾶς. Εἰς τὰ ἔπη ἔχομεν τρεῖς διαφόρους περιγραφὰς τάφων· τύμβων, ἰδρυθέντων ὑπὸ τῶν Ἀχαιῶν. Ὁ πρῶτος τύμβος εἶναι ὁ ἰδρυθεὶς διὰ τοὺς πεσόντας εἰς τὸ Τρωικὸν πεδίον καὶ καέντας κατόπιν ὀλιγοήμερου ἐκεχειρίας. Ὁ δεύτερος εἶναι ὁ τύμβος τοῦ Πατρόκλου, ὁ ἰδρυθεὶς κατὰ τὴν διάρκειαν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων. Ὁ τρίτος εἶναι ὁ τύμβος τοῦ Ἑλλήνορος, τὸν ὁποῖον ὁ Ὀδυσσεὺς κατεσκεύασε καθ' ὁδόν. Εἶναι ἀδύνατον νὰ φαντασθῶμεν ἂν ὅτι ὁ ποιητής, ὁ ὁποῖος πρῶτος ἐστιχοῦργησε τὴν περιγραφὴν τῶν τάφων αὐτῶν ὑπέθεσεν ὅτι οἱ Ἀχαιοὶ εἶχον τὸν καιρόν, τὴν διάθεσιν ἢ τὴν εὐκαιρίαν νὰ κτίσουν θολωτοὺς τάφους διὰ τοὺς μαχητὰς τῶν ἢ τὸν σύντροφόν τῶν. Εἰς τὴν πραγματικότητά βεβαίως τοῦτο ἦτο ἀδύνατον. Εἰς τὴν πραγματικότητα καὶ ἀπλουστερόν θὰ ἰδρῦετο διὰ νὰ χρησιμεύσῃ ὡς τάφος καὶ εἰς τὴν ἀφήγησίν του ὁ ἀρχικὸς στιχοῦργος θὰ περιέγραφε τὸν τάφον ἐκεῖνον καὶ ὅχι τοὺς θολωτοὺς τάφους τῶν Μυκηνῶν· τὴν εἰκόνα τοῦ ἀπλουστεροῦ αὐτοῦ τάφου, ἥπως ἐξωραϊσμένη ὑπὸ τῆς ποιητικῆς φαντασίας, θὰ διεφύλαξεν ἢ ἔμμετρος παράδοσις, ἢ ὅποια διεσώθη μέχρι τοῦ Ὀμήρου. Ἀκόμη καὶ ὁ ἐξωραϊσμὸς τῆς εἰκόνης δὲν θὰ ἦτο ὑπερβολικὸς καὶ δὲν θὰ ἀπεῖχεν ἀπὸ τὴν πραγματικότητα κατὰ πολὺ, διότι οἱ πῶῳτοι ἀκροαταὶ πιθανῶς ἐγνώριζον τὰ πράγματα ἀπὸ τὰς οἰκογενειακὰς τῶν παραδόσεις. Εἰς τὴν πραγματικότητα, οἱ Ἀχαιοὶ δὲν θὰ εἶχον δυσκολίαν νὰ παραλείψουν, ἀπὸ τάφον ἰδρυόμενον εἰς ξένην γῆν καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων, τὴν θόλον ἢ τὸν θάλαμον, τὸν χαρακτηρίζοντα τὸν γνωστὸν εἰς αὐτοὺς τύπον τάφου· διότι φαίνεται ὅτι σκοπὸς τοῦ θαλάμου ἢ τῆς θόλου ἦτο νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ἡ κατοικία τοῦ θανόντος μέχρις ὅτου κατέλθῃ εἰς τὸν Ἅδην. Ἡ καὶς παρεῖχε τὴν πιθανότητα τῆς ἀμέσου καθόδου εἰς τὸν Ἅδην καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἠχρήστευε τὴν ἀνάγκην τοῦ θαλάμου ἢ τῆς θόλου. Διὰ τοῦτο καὶ παρελείφθη ἡ θόλος καὶ ὁ θάλαμος. Ὁ τύμβος ὅμως τῆς χυτῆς γῆς, ὁ ὁποῖος ὑπολείπεται τοῦ ὅλου συγκροτήματος τοῦ τυπικοῦ μυκηναϊκοῦ θολωτοῦ τάφου, διετηρήθη καὶ τύμβος χώματος ἐπεσωρεύετο ἐπὶ τῆς πυρᾶς τῆς τέφρας καὶ τῶν ὀστέων τῶν μαχητῶν τῆς Ἰλιάδος. Τὴν περιγραφὴν τοῦ ἀπλουστεροῦ τούτου τάφου εὗρεν ὁ Ὀμηρὸς εἰς τὰς ἑμμέτρους παραδόσεις καὶ ταύτην χρησιμοποιεῖ. Κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν ἐξηγεῖται σαφῶς καί, ἐλπίζω, πειστικῶς ἢ ὑπὸ τοῦ Ὀμήρου ἄγνοια τῶν θολωτῶν τάφων καὶ ἀποδεικνύεται ἡ συγγένεια τοῦ ἐν καιρῷ πολέμου Ἀχαϊκοῦ· Ὀμηρικοῦ πρὸς τὸν μυκηναϊκὸν τύμβον.

Ὁ δεύτερος θαλαμοειδὲς τάφος τῆς Μιδέας-Δενδρῶν, ὁ ἀνασκαφεὶς ὑπὸ τοῦ Persson, ἀποδεικνύει ὅτι οἱ μυκηναῖοι ἐνίστε ἴδρουν κενοτάφια

πρὸς τιμὴν τῶν μακρὰν τῆς πατρίδος θανόντων¹. Ἡ χρῆσις στηλῶν ἢ καὶ ὀγκολίθων χρησιμοποιοιμένων ἀντὶ σημάτων εἰς τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν βεβαίως ἔχει ἀποδειχθῆ πρὸ πολλοῦ. Αἱ στηλαὶ τοῦ Κύκλου Α ἔχουν μελετηθῆ ἐπανεπιλημμένως, ἰδίᾳ δὲ αἱ γλυπτὰὶ στηλαὶ ὑπ' ἀριθμὸν 1427, 1428 καὶ 1429, νῦν ἐν τῷ Ἑθνικῷ Ἀρχαιολογικῷ Μουσείῳ τῶν Ἀθηνῶν. Πιστεύω ὅτι ἐπ' αὐτῶν ἔχομεν παραστάσεις ἀρματοδρομιῶν καὶ οὐχὶ πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων ἢ κυνηγίου, ὅπως συνήθως ὑποτίθεται².

1. Persson, *The Royal Tombs*, σ. 73 ἔξ. καὶ 108 ἔξ. Εἰς τὴν ἀρχικὴν μου μελέτην (*AJA*, 1948, σ. 75-76) καί, κατόπιν, εἰς τὸ ἐναρκτήριόν μου μάθημα (σ. 279, ὑποσ. 3) ἐσημείωσα τὰ κοινὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα παρουσιάζει ἡ διάταξις τοῦ θαλάμου τοῦ τάφου αὐτοῦ πρὸς τὴν Ὀμηρικὴν περιγραφὴν τῶν πρὸ τῶν πυλῶν τοῦ Ἄδου πράξεις τοῦ Ὀδυσσεῶς (λ 25 ἔξ.). Προτοῦ ἀποκαλέσωμεν λατρείαν τὰ γενόμενα εἰς τὸν τάφον θά πρέπει νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι ἐτελοῦντο κατὰ καιροὺς καὶ κανονικὰ διαστήματα. Τοῦτο εἶναι ἀδύνατον.

2. Τὴν παλαιὰν ἱστορίαν τῶν στηλῶν ἐτόνισα εἰς τὰς μελέτας μου (ἐναρκτήριον μάθημα, σ. 275). Ὁ κ. Ἀνδρόνικος, σ. 62, γράφει: «μόνον ὁ καθηγητὴς Μυλωνᾶς παραδέχεται πῶς οἱ παραστάσεις αὐτὲς (δηλ. ἐπὶ τῶν στηλῶν) εἰκονίζουσιν ἀρματοδρομίας, ἐνῶ ἡ κοινὴ γνώμη τῶν ἄλλων ἀρχαιολόγων εἶναι πὼς πρόκειται γιὰ παράσταση σκηνῶν μάχης ἢ κυνηγίου». Διὰ τὴν κοινὴν γνώμην τῶν ἀρχαιολόγων παραπέμπει εἰς τὸν Ν. Παπαχατζῆν, *Μυκήνες καὶ Τίρυνθα*, 1951, σ. 100, ἐνῶ ἡ ἐπιστημονικὴ βιβλιογραφία διὰ τὰς στηλάς εἶναι γνωστὴ, ἄλλως τε τὴν ἀναφέρω εἰς τὴν μελέτην μου τοῦ *AJA*, 1948, σ. 77, ὑποσ. 83. Πρὸς τοῦτοις ἡ λεπτομερὴς μελέτη μου διὰ τὰς στηλάς, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ πάλιν ἀναφέρω τὴν ἐπιστημονικὴν βιβλιογραφίαν, ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ *AJA*, 1951, σ. 134-147, ὥστε θά ἦτο ἀδύνατον καὶ εἰς αὐτὸν τὸν κ. Παπαχατζῆν νὰ γνωρίζῃ ποῦ ἀκριβῶς στηρίζω τὴν γνώμην μου διὰ νὰ τὴν ἀγνοήσῃ. Ἀκόμη καὶ τὸ πολύτιμον βιβλίον τῆς Lorimer, τὸ ὁποῖον ἐξετάζει τὰ μυκηναϊκά προβλήματα καὶ τὸ ὁποῖον ὁ κ. Ἀνδρόνικος εὗρε τὸσον χρήσιμον, ἐξεδόθη τὸ 1950, δηλαδὴ πρὸ τῆς μελέτης μου. Εἰς τὴν παρατήρησίν του ἐσπευσε κάπως ὁ κ. Ἀνδρόνικος, διότι δὲν εἶμαι μόνος εἰς τὴν γνώμην μου. Ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λονδίνου συνάδελφος κ. T. B. L. Webster, εἰς τὸ βιβλίον του *From Mycenae to Homer*, τὸ ὁποῖον ἐκυκλοφόρησε τὸ 1958, δηλ. πρὸ τῶν *ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ* τοῦ 1961, ἐδέχθη τὴν γνώμην μου ὅτι ἀρματοδρομαίαι ἀπετέλουν μέρος τῶν ἐπιταφίων ἀγώνων τῶν τελομένων εἰς τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν (σ. 55, 164, 172). Σπανίως γνώμαι νέαι καὶ διάφοροι τῶν ἐκ μακρᾶς παραδόσεως γνωστῶν γίνονται ἀμέσως δεκταί· ἰδίως διὰν πρόκειται διὰ θέματα οὐχὶ γενικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ διὰν νέα στοιχεῖα δὲν προσετέθησαν εἰς τὰ παλαιά. Τὸ μάθημα τοῦτο, τὸ ὁποῖον μανθάνομεν μετὰ τὸν καιρὸν, φαίνεται ὅτι ἀρχίζει νὰ τὸ μανθάνῃ καὶ ὁ κ. Ἀνδρόνικος, διότι εἰς τὴν σ. 58 τῆς μελέτης του εἰς ὑποσ. 7 διερωτᾷται «ἂν καὶ πέρασαν 4-5 χρόνια ἀπὸ τότε ποῦ δημοσιεύτηκαν τὰ παραπάνω ἄρθρα, καμιά ἀπάντησις δὲ δόθηκε στὶς ἀπόψεις μου ὑποστηρίζουσιν οὕτε ἀποκρούσθησαν τὰ ἐπιχειρήματά τους ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς τῆς δωρικῆς εἰσβολῆς». Ἐχῶ λοιπὸν καὶ ἐγὼ τὸ δικαίωμα νὰ ἀντεῖπω ὅτι μέχρι τοῦδε οὐδεὶς ἀπέδειξεν ὡς λανθασμένα τὰ συμπεράσματά μου, οὐδὲ ἀντέκρουσε τὰ ἐπιχειρήματά μου διὰ τὰς παραστάσεις τῶν στηλῶν. Ἀντὶ νὰ γράφῃ ὅτι εἶμαι μόνος καὶ κανεὶς δὲν ἐδέχθη τὰ συμπεράσματά μου θά ἦτο προτι-

Ἴσως ἐδῶ πρέπει νὰ προσθέσω ὅτι εἰς τὰ ἐκ τῶν μυκηναϊκῶν τάφων προερχόμενα ὑπολείμματα ζῶων, τὰ ὁποῖα ἀναφέρω εἰς τὴν περὶ τῶν ταφικῶν ἐθίμων ἀρχικὴν μου μελέτην, πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ δύο σκελετοὶ ἵππων, τοὺς ὁποίους ἀνεκάλυψεν ὁ κ. Παπαδημητρίου εἰς τὸν δρόμον τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Μαραθῶνος καὶ ὁ σκελετὸς πιθανῶς ἵππου, ὁ ἀνακαλυφθεὶς ὑπὸ Γάλλων συναδέλφων εἰς τὸ Ἄργος¹. Ὡς ἔγραψα καὶ ἄλλοτε, τὰ ὑπολείμματα αὐτὰ ὑποδεικνύουν ὅτι εἰς ὠρισμένας, μᾶλλον σπανίας, περιπτώσεις ζῶα καὶ ἰδίως κύνες καὶ ἵπποι ἐφονεύοντο κατὰ τὴν ταφὴν προσφιλοῦς νεκροῦ καὶ ἐθάπτοντο πλησίον τοῦ κυρίου των.

Τὰ δημορικὰ ἔθιμα ταφῆς εἶναι τόσον γνωστά, ὥστε δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ τὰ ἐπαναλάβω· ἄλλως τε τὰ περιέγραψα λεπτομερῶς εἰς τὰς προηγουμένας μελέτας μου, μερικὰς δὲ ἀπὸ τὰς πληροφορίας ἐκεῖνας ἐπανέλαβε καὶ ὁ κ. Ἀνδρόνικος εἰς τὴν μελέτην του. Πρέπει ὅμως νὰ τονίσω δύο σημεῖα. Εἰς τὰς μελέτας μου κατέληξα εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι, ὅπως οἱ μυκηναῖοι ἐδείκνυν ἀσέβειαν πρὸς τὰ ὀστέα τῶν προγόνων, κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον καὶ οἱ ἥρωες τῶν ἐπῶν ἐδείκνυν ἀδιαφορίαν διὰ τὴν τύχην τῶν ὀστέων τῶν φίλων καὶ μαχητῶν, τῶν ἀποθνησκόντων μακρὰν τῆς πατρῴας γῆς. Τὰ ὀστέα τῶν συντρόφων των ἀφένθησαν εἰς ἐχθρικὴν χώραν καὶ εἰς τὴν διάθεσιν τῶν ἐπιζησάντων ἐχθρῶν ἢ ὀπουδήποτε καθ' ὁδὸν εἰς ξένην γῆν, οὐδεὶς δὲ ζητεῖ ὅπως τὰ ὀστέα του ἐπιστραφοῦν εἰς τὴν γενέτειραν καὶ εἰς τοὺς οἰκείους του. Μόνον εἰς τὸ Η τῆς Ἰλιάδος λέγεται ρητῶς ὅτι τὰ ὀστέα τῶν θανόντων πρέ-

μότερον νὰ ἐξηγήσῃ ὁ κ. Ἀνδρόνικος πῶς εἶναι δυνατόν εἰς καὶ μόνος ἄνθρωπος νὰ μάχεται ἐν ᾧ συγχρόνως διευθύνει τὸ ἄρμα του· πῶς μάχεται χωρὶς ὄπλα, δυνάμενα νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἀπὸ ἄρμα· πῶς κυνηγὸς δύναται νὰ συγκρατῇ τὸν ἵππον ἄρματος καὶ συγχρόνως νὰ κυνηγῇ ἄοπλος. Εὐτυχῶς εἰς τὴν παρῶσαν περίπτωσιν δὲν πρόκειται περὶ ἐπῶν ἀλλὰ περὶ γραφικῶν παραστάσεων σχετικῶς καλῶς διατηρουμένων. Παράστασιν κυνηγίου, τελειῶς διασωθεῖσαν, ἔχομεν ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τοῦ τάφου IV τοῦ Κύκλου Α (G. Karo, Die Schachtgräber von Mykenai, πίν. 24, ἀρ. 240) καὶ πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων ἐπὶ ἀντικειμένων εὐρεθέντων εἰς τοὺς λακοειδεῖς τάφους τῶν Μυκηνῶν (Karo, ἔ.ἀ., πίν. 24, ἀρ. 35, 116, 241), ὥστε νὰ μὴ εἶναι τόσον δύσκολον νὰ πληροφορηθῶμεν, πῶς οἱ μυκηναῖοι τῶν χρόνων τῶν στηλῶν ἐκυνήγουν καὶ ἐμάχοντο. Περιέργως δὲ εἰς τὰ κατάλοιπα τῶν τάφων δὲν ἔχομεν οὔτε μίαν παράστασιν συμπλοκῆς ἀπὸ ἄρματος.

1. B.C.H. 80 (1956), σ. 365, εἰκ. 7 καὶ 83 (1959), σ. 585, εἰκ. 7. Δυστυχῶς εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀποδειχθῇ ἡ πρὸς τὸν θολωτὸν τάφον χρονικὴ σχέσις τῆς τέφρας καὶ τῶν ὀστέων ζῶων, τὰ ὁποῖα ὁ μακαρίτης Σωτηριάδης ἀνεκάλυψεν εἰς τὸν θάλαμον τοῦ τάφου (ΠΑΕ, 1933, σ. 36, 1934, σ. 8-10, 29-38). Αἱ ἐργασίαι τοῦ συναδέλφου κ. Μαρινάτου εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Πύλου ἀπέδειξαν ὅτι θυοῖαι ζῶων, ἀκόμη καὶ ἵππων, εἰς μυκηναϊκοὺς τάφους ἦσαν συνήθεις κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν. Ἴσως καὶ τὰ ὑπολείμματα τοῦ τάφου τοῦ Μαραθῶνος νὰ ἀνήκον εἰς τὴν ὑστερωτέραν αὐτὴν ἐποχὴν. Διὰ τὰ κατάλοιπα τοῦ τάφου τοῦ Μπερμπάτι πρέπει νὰ ἀναμείνωμεν τὴν τελικὴν δημοσίευσιν.

πει νὰ συλλεγοῦν καὶ νὰ μεταφερθοῦν οἴκαδε. Εἰς λογύδριόν του ὁ Νέστωρ παροτρύνει τὸν Ἀγαμέμνονα :

« αὐτὰρ κατακλόμεν αὐτοὺς
τυτθὸν ἀποπρὸ νεῶν, ὥς κ' ὁστέα παισὶν ἕκαστος
οἴκαδ' ἄγῃ, ὅτ' ἂν αὖτε νεώμεθα πατρίδα γαίαν ».

Τοὺς στίχους αὐτοὺς (H 333-335) ἀνέφερα καὶ εἰς τὰς δύο μελέτας μου, τοὺς ἐπικαλεῖται δὲ καὶ ὁ κ. Ἀνδρόνικος διὰ νὰ ἀποδείξῃ τὴν περισυλλογὴν τῶν ὀστέων καὶ τὴν φροντίδα, ἣ ὁποία ἐλαμβάνετο διὰ τὴν ἐπιστροφὴν τῶν οἴκαδε. Τοὺς στίχους ὅμως αὐτοὺς ὀβελίζει ὁ Ἀρίσταρχος μὲ τὴν ἐπεξήγησιν « ὅτι οὐ διὰ τοῦτο ἔκαίνοντο ὅπως τὰ ὀστᾶ κομίσωνται, ἀλλὰ σπνθεία ». Ὁ κ. Ἀνδρόνικος γράφει σχετικῶς : « δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ὀβελίσουμε ἀκολουθώντας τὸ ὀρθολογιστικὸν — καὶ ἀπαράδεκτον ἐπιχείρημα τοῦ Ἀριστάρχου ». Ὁ ἀρχαῖος συγγραφεὺς ἐξήγησε τοὺς λόγους, οἱ ὁποῖοι τὸν ἠνάγκασαν νὰ ὀβελίσῃ τοὺς στίχους αὐτοὺς ὁ κ. Ἀνδρόνικος δὲν νομίζει ὅτι εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ἐξηγήσῃ τοὺς λόγους, διὰ τοὺς ὁποίους τὸ ἐπιχείρημα εἶναι ἀπαράδεκτον. Καὶ ὅμως κορυφαῖοι φιλόλογοι, ἐν οἷς καὶ ὁ Wilamowitz, ἐδέχθησαν τὴν γνώμην τοῦ Ἀριστάρχου καὶ ἡθέτησαν τοὺς στίχους, διότι εὐρίσκονται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὰ ἔθιμα τὰ περιγραφόμενα εἰς τὰ ἔπη¹. Ὡς ἴδωμεν ὅμως ἐν συνεχείᾳ τί διδάσκουν αὐτὰ τὰ ἔπη.

Εἰς τὸ αὐτὸ βιβλίον τῆς Ἰλιάδος ἔχομεν τὴν περιγραφὴν τῆς περισυλλογῆς τῶν πτωμάτων, τοῦ καθαρισμοῦ καὶ τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν. Ὡπως οἱ Τρῶες, λέγει ὁ ποιητὴς τοῦ H, 430-436 :

ἐτέρωθεν ἐϋκνήμιδες Ἀχαιοὶ
νεκροὺς πυρκαϊῆς ἐπινήνεον ἀχνύμενοι κῆρ,
ἐν δὲ πυρὶ πρήσαντες ἔβαν κοίλας ἐπὶ νῆας.
Ἥμος δ' οὗτ' ἄρ' πω ἠώς, ἔτι δ' ἀμφιλύκη νύξ,
τῆμος ἄρ' ἀμφὶ πυρὴν κριτὸς ἔγρετο λαὸς Ἀχαιῶν,
τύμβον δ' ἀμφ' αὐτὴν ἔνα ποίεον ἐξαγαγόντες
ἄκριτον ἐκ πεδίου...

Οὐδὲ λέξιν προσέθεσεν ὁ ποιητὴς διὰ τὴν περισυλλογὴν τῶν ὀστέων, τὰ ὁποῖα προφανῶς ἀφέθησαν εἰς τὸν χώρον τῆς πυρᾶς καὶ ὑπὸ τὸν τύμβον.

Ἡ Ὀδύσεια παρέχει καὶ ἕτερον πλήρες δεῖγμα ταφῆς. Ὁ Ἑλλήνων παρακαλεῖ τὸν Ὀδυσσεᾶ νὰ τὸν θάψῃ, δὲν τοῦ ζητεῖ ὅμως νὰ μεταφέρῃ τὰ ὀστᾶ του εἰς τὴν πατρίδα. Εἰς τὸ λ, 80, ὁ Ὀδυσσεὺς ὑπόσχεται « ταυτὰ τοι,

1. Φαίνεται ὅτι πιστεύει ὅτι ἀπλῆ ἐκ μέρους τοῦ ἄρνησις εἶναι ἀρκετὴ διὰ νὰ ἀπορριφθῇ ἡ μαρτυρία ἀρχαίου συγγραφῆς ἢ τὸ συμπέρασμα νεωτέρου ἐρευνητοῦ μακρᾶς πείρας. Ὅρα καὶ ὑπόσημειώσιν του 2, σ. 62. Πρβλ. F. Jacoby, JHS 64 (1944), σ. 42, ὑποσ. 19 καὶ σ. 44, ὑποσ. 30.

ὦ δύστηνε, τελευτήσω τε καὶ ἔρξω». Καὶ εἰς τὸ μ, 11 καὶ ἐξῆς, ἔχομεν τὴν λεπτομερῆ περιγραφὴν τῆς ταφῆς τοῦ Ἑλπήνορος:

Φιτροὺς δ' αἶψα ταμόντες, ὅθ' ἀκροτάτῃ πρόεχ' ἀκτῇ,
θάπτομεν ἀχνύμενοι, θαλερὸν κατὰ δάκρυ χέοντες.
Αὐτὰρ ἐπεὶ νεκρός τ' ἐκάη καὶ τεύχεα νεκροῦ,
τύμβον χεύαντες καὶ ἐπὶ στήλῃν ἐρύσαντες
πήξαμεν ἀκροτάτῳ τύμβῳ εὐήρες ἔρετμόν.

Καὶ πάλιν οὐδεὶς λόγος γίνεται διὰ τὴν περισυλλογὴν τῶν ὁστών. Φαίνεται ὅτι τὰ ὁστᾶ τοῦ Ἑλπήνορος ἀφέθησαν καθ' ὁδὸν καὶ εἰς ξένην γῆν. Ὅτι ὅχι μόνον ὁ Ἀρίσταρχος ἀλλὰ καὶ ἄλλοι ἐπίστευον ὅτι οἱ στίχοι τοῦ Νέστορος ἦσαν ἐμβόλιμοι ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὸ σχόλιον Α τῶν στίχων Η 334-335: «καθόλου οὖν οἶδε πυρὶ καιομένους τοὺς πάλαι, καὶ ἐν ταῦθα τιθεμένους ὅπου καὶ ἐτελεῦτησαν».

Εἰς τὰς προηγουμένας μου μελέτας ἐσημείωσα τὴν περίπτωσιν τοῦ Πατρόκλου, τὰ ὁστᾶ τοῦ ὁποίου συλλεγέντα ἐτέθησαν εἰς χρυσὴν φιάλῃν καὶ ἐφυλάχθησαν προσωρινῶς εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ Ἀχιλλέως. Τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἀναφέρει καὶ ὁ κ. Ἀνδρόνικος διὰ τὰ στηρίξῃ τὴν ὑπόθεσιν τοῦ τῆς περισυλλογῆς καὶ φροντίδος καὶ ἴσως καὶ τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἀπορριψὶν τῆς γνώμης τοῦ Ἀριστάρχου. Ἀλλὰ νομίζω ὅτι ἡ περίπτωσις τοῦ Πατρόκλου δὲν ἀντιπροσωπεύει τὴν γενικὴν συνήθειαν, εἶναι εἰδικὴ περίπτωσις καὶ τὸ ποικιλμά της ἴσως θὰ πρέπη νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὴν δημιουργικὴν φαντασίαν τοῦ ποιητοῦ, ὁ ὁποῖος πραγματεύεται θέμα μοναδικόν, τὸ θέμα ἀδελφικῆς φιλίας δύο νέων ὑπὸ τῆς Μοίρας καταδικασθέντων εἰς πρόωρον θάνατον. Εἶναι πράγματι ἀντάξιον ἐμπνευσμένου ποιητοῦ ἡ εἰκὼν τῆς ἀποθέσεως εἰς κοινὸν ἀμφορέα τῶν ὁστών δύο φίλων διὰ τὰ εἶναι μαζὶ καὶ μετὰ θάνατον. Ἄλλως τε καὶ ἡ περίπτωσις τοῦ Πατρόκλου δὲν ἐνισχύει τοὺς στίχους Η 333-335, διότι τὰ ὁστᾶ τοῦ ἥρωος συνελέγησαν καὶ ἐφυλάχθησαν ὅχι διὰ τὰ ἀχθῶσιν οἴκαδε, ἀλλὰ διὰ τὰ ταφοῦν μετὰ τῶν ὁστών τοῦ Ἀχιλλέως ἀργότερον¹. Τοῦτο δὲ φαίνεται ὅτι συνέβη: τὰ ὁστᾶ τῶν δύο ἡρώων ἀφέθησαν εἰς τὸν χώρον τῆς πυρᾶς, εἰς ξένην γῆν. Εἰς τὸ τελευταῖον βιβλίον τῆς Ὀδυσσεΐας ἔχομεν τὴν περιγραφὴν τῆς ταφῆς τοῦ Ἀχιλλέως, ἐκεῖ δὲ (ω 71-82) λέγεται σαφῶς ὅτι μετὰ τὴν καῦσιν τοῦ πτώματος τὰ ὁστᾶ τοῦ ἥρωος συνελέγησαν καὶ ἐτέθησαν «μίγδα... Πατρόκλοιο Μενoitιάδαο θανόντος» εἰς «χρύσειον ἀμφιφορῆα» καὶ «ἀμφ' αὐτοῖσι δ' ἐπειτα μέγαν καὶ ἀμύμονα τύμβον χεύαμεν... ἀκτῇ ἐπὶ προῦχούσῃ, ἐπὶ πλατεῖ Ἑλλησπόντῳ». Καὶ ἐὰν ὑποθέσωμεν ὅτι τὸ τελευταῖον βιβλίον τῆς Ὀδυσσεΐας εἶναι ἐν πολλοῖς ὑποπτον, ἀκόμη καὶ τότε εἴμεθα ἠναγκασμένοι νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ ἀντίληψις τῶν ἀρχαίων ἦτο ὅτι τὰ

1. Ὅρα καὶ Ψ, 236-248.

ὅσα τῶν δύο φίλων ἀφένθησαν εἰς ξένην γῆν καὶ δὲν μετεφέρθησαν εἰς τὴν πατρίδα τῶν.

Ὅχι μόνον οἱ δύο στίχοι, τοὺς ὁποίους ὀβελίζει ὁ Ἀρίσταρχος, ἀλλ' ὥσως καὶ ὅλον τὸ ἀσυνήθως βραχὺ λογύδριον τοῦ Νέστορος πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐμβόλιμον. Τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1951, εἰς τὰς διαλέξεις μου περὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς μυκηναϊκῆς καὶ τῆς ὁμηρικῆς ἐποχῆς εἰς τοὺς σπουδαστάς τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν τῶν Ἀθηνῶν, ὑπέδειξα τὴν ὑπάρχουσαν ἀντίθεσιν μεταξὺ τῶν ὑπὸ τοῦ Νέστορος ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ Θουκυδίδου ἀφ' ἑτέρου λεγομένων. Εἰς τὸ λογύδριόν του ὁ Νέστωρ παροτρύνει τὸν Ἀγαμέμνονα καὶ τοὺς Ἀχαιοὺς, ἀφ' οὗ « θάψουν » τοὺς νεκροὺς νὰ κτίσουν τεῖχος περὶ τὸ Ἑλληνικὸν στρατόπεδον. Τοῦτο δὲ καὶ κτίζεται εἰς τὸ τελευταῖον ἔτος, τὸ δέκατον, τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ Τρωικοῦ πολέμου. Ἀλλ' ὁ Θουκυδίδης εἰς τὸ πρῶτόν του βιβλίον (I 11, 5), ὅπου ὀμιλεῖ διὰ τὰ Τρωικά, λέγει : « ἐπειδὴ δὲ ἀφικόμενοι » (δηλ. οἱ Ἀχαιοὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Τροίας) « μάχῃ ἐκράτησαν — δῆλον δέ· τὸ γὰρ ἔρυνμα τῷ στρατοπέδῳ οὐκ ἂν εἰτερίσαντο — φαίνονται δ' οὐδ' ἐνταῦθα πάσῃ τῇ δυνάμει χρησάμενοι... » κλπ. Λέγει δηλαδὴ ὁ Θουκυδίδης ὅτι τὸ περὶ τὸ στρατόπεδον τεῖχος ἐκτίσθη ὅτε τὸ πρῶτον οἱ Ἀχαιοὶ ἔφθασαν εἰς τὴν Τρωάδα. Τὴν ἀντίθεσιν αὐτὴν ἐπραγματεύθη ἐν λεπτομερεῖα εἰς τὴν τελευταίαν του περὶ τῆς Ἰλιάδος συγγραφὴν ὁ συνάδελφος κ. Denys L. Page μὲ τὴν συνήθη του ἐνάργειαν. Τὸ συμπέρασμα, εἰς τὸ ὁποῖον καταλήγει, ἔχει ὡς ἑξῆς : « the Iliad as known in Athens in Thucydides' day did not include the latter part of the Seventh book », ἥτοι τὸ μέρος, εἰς τὸ ὁποῖον ἔχομεν τὸ λογύδριον τοῦ Νέστορος. Ἐπίσης ὁ Page δέχεται τὴν προηγουμένως ἐκφρασθεῖσαν γνώμην τοῦ F. Jacoby, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ λογύδριον τοῦ γηραιοῦ ἐκ Πύλου ἄρχοντος προσετέθη εἰς τὴν Ἰλιάδα ὑπὸ Ἀθηναίου στιχυρογοῦ μετὰ τὸ 465 π.Χ., ἀκόμη δὲ καὶ μετὰ τὸ 430¹.

Νομίζω ὅτι ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταφαίνεται ὅτι ὁ Ἀρίσταρχος καλῶς ἠθέτησε τοὺς στίχους, τοὺς μνημονεύοντας περισυλλογὴν διστῶν καὶ μετα-

1. D. L. Page, *History and the Homeric Iliad*, 1959, σ. 321 ἑξ. καὶ F. Jacoby, « Patrios Nomos », JHS 64 (1944), σ. 37 ἑξ. Σχετικῶς πρὸς τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ Αἰσχύλου εἰς τὸν Ἀγαμέμνονα, 429 ἑξ., ὁ Jacoby γράφει ὅτι οἱ στίχοι ἐκεῖνοι εἶναι ἀποτέλεσμα ἑνὸς « typical and deliberate anachronism after the Athenian custom which had been introduced by a few years earlier »· πρὸ τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀγαμέμνονος, τὸ 458 π.Χ. Ὅρα καὶ Wilamowitz, *Die Ilias und Homer*, σ. 55, ὑποσ. 1. Βεβαίως δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ συζητήσω τὴν γνησιότητα τοῦ τελευταίου βιβλίου τῆς Ὀδυσσεΐας, τοῦ ω, εἰς τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται ὁ κ. Ἀνδρόνικος. Εὐτυχῶς, τὸ βιβλίον ἐκεῖνο ἔχει σχέσιν μόνον μὲ μίαν εἰδικὴν περίπτωσιν, μὲ τὴν ταφὴν τοῦ Πατρόκλου καὶ τοῦ Ἀχιλλέως, τὴν ὁποίαν βεβαίως ἐποίκιλεν ὁ ποιητής. Ἀλλὰ καὶ πάλιν τὰ ὅσα τῶν ἡρώων δὲν μεταφέρονται οἰκᾶδε.

φοράν των οἴκαδε. Παραμένει δὲ τὸ συμπέρασμά μου ὅτι οἱ ἥρωες τοῦ ἔπους ἐδείκνυνον χαρακτηριστικὴν ἀδιαφορίαν διὰ τὴν τύχην τῶν ὄστων τῶν ἐταίρων των καὶ ὅτι ἡ μερίμνā των συνεκεντροῦτο εἰς τὴν καῦσιν τοῦ λειψάνου καὶ εἰς τὴν συσώρευσιν τύμβου ἄνωθεν τοῦ χώρου τῆς πυρᾶς. Τοῦτο δὲ συνδέεται μὲ τὴν ἐτέραν ἀντίληψιν, τὴν ὁποίαν σαφῶς παρουσιάζει ὁ Πάτροκλος εἰς τὴν πρὸς τὸν Ἀχιλλέα παρακλήσιν του :

« *Θάπτε με ὅτιτι τάχιστα* », λέγει ὁ Πάτροκλος εἰς τὸ Ψ, 71 - 75,

« *πύλας Ἀΐδαο περήσω.*

*Τῇλέ με εἵργοισι ψυχαί, εἵδωλα καμόντων,
οὐδὲ μέ πω μίσεσθαι ὑπὲρ ποταμοῖο ἐῷσιν,
ἀλλ' αὐτως ἀλάλῃμαι ἄν' εὐρυπυλὲς Ἀΐδος δῶ.
καί μοι δὸς τὴν χεῖρ', ὀλοφύρομαι· οὐ γὰρ ἔτ' αὖτις
νίσσομαι ἐξ Ἀΐδαο, ἐπὴν με πυρὸς λελάχητε ».*

Ἐκ τῆς περιοχῆς αὐτῆς καὶ ἐξ ἄλλων, τὰς ὁποίας ἀνέφερα εἰς τὰς προηγουμένας μου μελέτας, γίνεται φανερόν ὅτι κατὰ τὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσσειαν τὸ σῶμα ἐκράτει « τὴν ψυχὴν » εἰς τὸν κόσμον τῶν ζώντων. Ἐν ὅσῳ τὸ σῶμα ἔμενεν ἄθαρπτον ἢ « ψυχὴ » ἐπλανᾶτο εἰς τὸν κόσμον καὶ ἡδύνετο νὰ ἀναμειχθῇ εἰς τὰ πράγματα τῶν ζώντων· « *μή μ' ἄκλαυτον ἄθαρπτον ἰὼν ὀπισθεν καταλείπειν, | νοσφισθεῖς, μή τοί τι θεῶν μήνιμα γένωμαι* », λέγει ὁ νεκρὸς Ἑλπήνωρ εἰς τὸν Ὀδυσσεά (λ 72 - 73). Τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν σαφῶς ὀρίζει ὁ Ἀριστόνικος, ὅτε, σχολιάζων τὸν 104^{ον} στίχον τοῦ Ψ, ἔγραφε : « *τὰς τῶν ἀτάφων ψυχάς, Ὅμηρος ἔτι σωζούσας τὴν φρόνησιν ὑποτίθεισιν* ». Ὅτε ὅμως τὸ σῶμα διελύετο, ὅτε αἱ σάρκες κατεστρέφοντο ὑπὸ τοῦ πυρός, τότε ὁ δεσμὸς « τῆς ψυχῆς » πρὸς τὸν κόσμον τῶν ζώντων διελύετο καὶ ὁ θάνατος ἐλάμβανε τὴν θέσιν του εἰς τὴν κοινωνίαν « τῶν εἰδώλων ». Αἱ ἀνάγκαι καὶ αἱ ἐπιθυμίαι του ἐτερματίζοντο, οὐδὲ ἐνδιεφέρετο πλέον διὰ τὰ πράγματα τῶν ζώντων. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἐπιζῶντες μετὰ τὴν ταφὴν, τὴν πλήρη δηλαδὴ καταστροφὴν τῶν σαρκῶν διὰ πυρός, φαίνεται ὅτι ἔπαυον νὰ ἐνδιαφέρονται διὰ τοὺς μεταστάντας εἰς τὸν Ἄδην, διότι οὐδαμῶς ἀναφέρονται τακτικά προσφοραὶ ἢ ἀναθήματα εἰς τοὺς νεκρούς. Τὴν ἔλλειψιν τοιούτων ἀναθημάτων συνηγήσαμεν καὶ εἰς τὰ ἔθιμα ταφῆς τῶν μυκηναίων.

Εἰδόμεν ἄνωτέρω, ὅτι ὁ κ. Ἀνδρόνικος λέγει : « *ἂν πιστοποιηθῇ ἡ ἔλλειψις σεβασμοῦ τῶν μυκηναίων πρὸς τὰ ὄστ' αὐτῶν προγόνων των ἀφ' ἑνὸς καὶ ἡ ἀδιαφορία τῶν ἡρώων τῶν ἐπῶν διὰ τὴν τύχην τῶν ὄστων τῶν ἐταίρων των ἀφ' ἐτέρου, τότε θὰ ἦτο δυνατόν νὰ βεβαιώσουμε τὴν ἀναντίρρηση ταυτότητα τῶν δύο ἀντιλήψεων* ». Πιστεύω ὅτι ἐπιστοποίησα μὲ τὰ ἀνωτέρω τὴν ἀσέβειαν τῶν μυκηναίων καὶ τὴν ἀδιαφορίαν τῶν ἡρώων καὶ κατὰ συνέπειαν ἐβεβαίωσα τὴν ταυτότητα τῶν ἀντιλήψεων των. Νομίζω ἐπίσης ὅτι ἀπῆντησα εἰς τοὺς ἐνδοιασμοὺς τοῦ διαπρεποῦς συναδέλφου κ. Κυριακίδη καὶ

ἐξήγησα τὰ «divergences» τοῦ Nilsson. Κατ' ἀκολουθίαν τὰ συμπεράσματα μου διὰ τὰ ἔθιμα ταφῆς παραμένουν.

Εἰς τὰς προηγουμένας μου μελέτας ἐδέχθην ὅτι οἱ Ἀχαιοὶ ἀπὸ τοὺς Τρῳᾶς ἔμαθον τὴν καῦσιν καὶ αὐτὴν μόνην ἀντὶ τοῦ ἐνταφιασμοῦ ἐχρησιμοποίησαν κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἐκστρατείας των. Τοῦτο δὲ ὑπεστήριξε χρησιμοποιοῦν τὰ πορίσματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Blegen, ἡ ὁποία ἀπέδειξε τὴν ὑπαρξιν τοῦ ἐθίμου τῆς καύσεως εἰς τὴν VIην πόλιν τῆς Τροίας¹. Ὁ κ. Ἀνδρόνικος (εἰς σ. 44-45) φαίνεται ὅτι πιστεύει, ὅτι τοιαύτη ἐγκατάλειψις πατροφῶν ἐθίμου καὶ παραδοχῇ ἄλλου εἶναι ἀδύνατος, ὅτι ταῦτα διδάσκων «ὕποτιμῳ τῇ σημασίᾳ ποὺ ἔχει τὸ ἔθιμο τῆς ταφῆς σὲ μία ὁποιαδήποτε κοινωνία (ἀκόμη καὶ σὲ μία κοινωνία σύγχρονη καὶ προηγμένη) καὶ «δέχομαι» ὅτι κατὰ τὴν ἐκστρατεία οἱ Ἀχαιοὶ δέχτηκαν μιὰ ξένη ταφικὴ συνήθεια, ποὺ τὴν ξέχασαν ὅταν γύρισαν πίσω στὴν πατρίδα των. Δὲν νομίζω, «προσθέτει», πὼς χρειάζεται νὰ τονιστῇ πόσο θεμελιώδη σημασία ἔχουν τέτοια βασικά ἔθιμα γιὰ ὅλους τοὺς λαοὺς...» κλπ. καὶ παραθέτει ἐν συνεχείᾳ τὴν γνώμην τοῦ Child, ὁ ὁποῖος δὲν λέγει εἰς τὴν παρεχομένην περικοπήν, ὅτι οὐδέποτε μιὰ ὁμὰς ἀνθρώπων ἀφῆκε τὸ ἔθιμον τοῦ ἐνταφιασμοῦ διὰ τὴν καῦσιν, ἀλλὰ λέγει ποία εἶναι τὰ συστατικὰ τεκμήρια ἐνὸς πολιτισμοῦ.

Νομίζω ὅτι ἡ προσεκτικὴ μελέτη τῶν πραγμάτων θὰ ἀποδείξῃ ἄφ' ἐνὸς μὲν ὅτι δὲν ὑποτιμῶ τὴν σημασίαν τῶν ἐθίμων ταφῆς καὶ ἄφ' ἑτέρου ὅτι ἡ γνώμην μου δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ εὐχερῶς, διότι ἔχομεν παράδειγμα δι' ἀνασκαφῶν ἀποδειχθὲν ὁμοίως ἀλλαγῆς ἐθίμων αὐτῶν τῶν Ἀχαιῶν. Καὶ εἰς τὴν μελέτην του ὁ κ. Ἀνδρόνικος ἀναφέρει ὅχι μόνον τὸ παράδειγμα αὐτὸ ἀλλ' ἀκόμη καὶ δεύτερον.

Παράδειγμα πρῶτον ἀλλαγῆς ἐθίμων ταφῆς. Εἶναι γνωστόν, ὅχι ὁμως ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Leaf ἀλλ' ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Κεραιμεικοῦ, ὅτι ἡ καῦσις τῶν νεκρῶν ἐπεκράτει εἰς τὰς Ἀθήνας κατὰ τὴν πρωτογεωμετρικὴν ἐποχὴν. Τὰ σχετικὰ συμπεράσματα τοῦ Kübler ἐνισχύθησαν ἀπὸ τὰς ἀνασκαφὰς τῶν Ἀμερικανῶν συναδέλφων τῆς Ἀγορᾶς καὶ ἀπὸ τὰ εὐρήματα τοῦ κ. Παπαδημητρίου εἰς τὴν Νέαν Ἰωνίαν. Τὴν ἐπικράτησιν τοῦ ἐθίμου τῆς καύσεως εἰς τὰς Ἀθήνας τῆς πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς τονίζει καὶ ὁ κ. Ἀνδρόνικος, δέχονται δὲ πάντες οἱ ἀσχοληθέντες μὲ τὴν τέχνην καὶ τὸν πολιτισμὸν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἐὰν τώρα, ὡς πρέπει, προσπαθῶμεν νὰ εὗρωμεν τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐθίμου αὐτοῦ τῆς πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς θὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἀκόλουθα. Πιστεύεται, καθ' ὅσον γνωρίζω, ὑπὸ τῶν ἐιδικῶν, ὅτι ἡ περιοχὴ τῶν Ἀθηνῶν δὲν κατελήφθη ὑπὸ τῶν Δωριέων, ὡς λέγονται, οἱ ὁποῖοι εἰς τὴν Πελοπόννησον φαίνεται ὅτι κατέστρεψαν τὰ μεγάλα

1. AJA 59 (1948), σ. 80 καὶ ἐναρκτήριον μάθημα, σ. 283. Blegen, κλπ., Troy III, part I, σ. 5 καὶ 370. AJA 39 (1935), σ. 26 ἐξ., 583 καὶ ἐξ. καὶ 1937, σ. 29.

κέντρα τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ ἀπόγονοι τῶν κατοίκων τῆς τῶν τελευταίων μυκηναϊκῶν χρόνων, τοὺς ὁποίους εἶναι δυνατόν νὰ ὀνομάσωμεν Ἀχαιοὺς, παρέμειναν εἰς τὴν χώραν τῶν προγόνων των καὶ ἀπετέλεσαν τοῦλάχιστον μέγα μέρος τῶν κατοίκων τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς τῶν Ἀθηνῶν, οἱ Ἀχαιοὶ πρόγονοι τῶν πρωτογεωμετρικῶν κατοίκων, μέχρι τοῦ τέλους τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου, ἐνεταφιάζον τοὺς νεκροὺς των εἰς θαλαμωτοὺς καὶ θολωτοὺς τάφους. Οἱ ἀπόγονοι των αἵφνης ἐγκατέλειψαν τὸ πατροπαράδοτον ἔθιμον τοῦ ἐνταφιασμοῦ καὶ υἰοθέτησαν τὴν καὺσιν. Διὰ τὴν ἐξηγήσῃ τὴν ἐμφάνισιν τῆς καύσεως καὶ τὴν ἀπότομον αὐτὴν ἀλλαγὴν ἐθίμων ταφῆς ἡ Lorimer ὑπέθεσεν ὅτι πολλοὶ Ἀχαιοὶ ἐκ τῆς μυκηναϊκῆς περιοχῆς ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς Δωρικῆς εἰσβολῆς ἐγκατέλειψαν τὴν πατρίδα των καὶ κατέφυγον εἰς τὰς Ἀθήνας. Εἰς τοὺς Ἀχαιοὺς αὐτοὺς ἀποδίδει τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ ἐθίμου τῆς καύσεως εἰς τὴν Ἀττικὴν¹.

Καὶ ἐὰν ἔτι δεχθῶμεν τὴν γνώμην τῆς Lorimer, καὶ πάλιν θὰ ἀναγκασθῶμεν νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι οἱ ἰθαγενεῖς κάτοικοι τῆς περιοχῆς τῶν Ἀθηνῶν, οἱ ὅποιοι βεβαίως θὰ ἦσαν πολυπληθέστεροι, ἐγκατέλειψαν τὸ πατροπαράδοτον ἔθιμον τοῦ ἐνταφιασμοῦ διὰ τὴν υἰοθετήσουν τὸ ξένον ἔθιμον τῶν νεοαφικθέντων. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν περιοχὴν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν οἱ πρόσφυγες ἐκεῖνοι ἐξεκίνησαν, εἰς τὴν ἰδίαν αὐτῶν πατρίδα δηλαδὴ, ἐπεκράτει μέχρι τῆς ἐξώσεώς των « ἡ μονολιθικὴ καὶ ἀναντίρρητη προσήλωση » εἰς τὸν ἐνταφιασμόν. Οἱ συμπατριῶται των, οἱ ὅποιοι παρέμειναν εἰς τὴν πατρῴαν γῆν συνέχισαν τὸν ἐνταφιασμόν καὶ εἰς τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους². Οἱ

1. Homer and the Monuments, σ. 105. Ὁ κ. Ἀνδρόνικος εὕρσκει τὴν ἰδικήν μου ἐξηγήσιν τῆς ἀποτόμου ἀλλαγῆς τοῦ ἐθίμου ὡς ὀρθολογιστικὴν. Δὲν φαίνεται ὅμως ὅτι ἐξενίσθη ἀπὸ τὴν ἐξηγήσιν τῆς Lorimer οὔτε μᾶς δίδει τὴν ἰδικήν του.

2. Εἰς τὸ ἐναρκτήριόν μου μάθημα, σ. 281, ἐδίδαξα ὅτι τὸ συμπέρασμα τῆς Lorimer δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ἀλήθειαν, διότι εἰς τὴν Ἀσίην, τὴν Τίρυνθα καὶ τὰς Μυκήνας, εἰς περιοχὴν δηλαδὴ εἰς τὴν ὁποίαν ἀσφαλῶς πολλοὶ Ἀχαιοὶ παρέμειναν μετὰ τὴν « ἀθήδοον τῶν Ἡρακλείδων », συνεχίσθη τὸ ἔθιμον τοῦ ἐνταφιασμοῦ καὶ μετὰ τὸ τέλος τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς. Εἰς τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἐμένω. (Διὰ τὰς Μυκήνας ὄρα νῦν BSA 49 (1954), πίν. 43 καὶ 50 (1955), πίν. 46b.) Ὁ κ. Ἀνδρόνικος, ἀρνούμενος τὰ ἀνωτέρω, γράφει εἰς τὴν σελίδα 53, ὑποσ. 3 τῆς μελέτης του: « Ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὲς ἀκόμα τὶς περιοχὰς ἔχουν σημειωθῇ παραδείγματα καύσεως: Ἀσίην: BCH 46 (1922), 502, Μυκῆναι: AJA 17 (1913), 440, AE, 1912, 128. Πρβ. J. Wiesner, Grab und Jenseits, RGTV, 26, σ. 37 ». Ταῦτα γράφον ὁ κ. Ἀνδρόνικος παραβλέπει δύο στοιχειώδῃ ἐπιστημονικὰ ἀξιώματα.

Πρῶτον: τὰ βιβλία, εἰς τὰ ὁποῖα παραπέμπει πράγματι ἀναφέρουν καύσεις εἰς τὰς Μυκήνας καὶ εἰς τὴν Ἀσίην, ἀλλὰ λέγουσι ὁτι αἱ καύσεις αὗται προέρχονται ἀπὸ νεκροταφεῖα τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς. Εἰς τὴν περὶ καύσεως καὶ ἀλλαγῆς ἐθίμων συζήτησίν μας δὲν πρόκειται περὶ τῆς γεωμετρικῆς ἀλλὰ περὶ τῆς πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς, περὶ τῶν χρόνων δηλαδὴ τῶν ἀμέσως μετὰ τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς· ἡ συζήτησίς μας εἶναι διὰ τοὺς ἐπακολουθήσαντας τὴν λεγομένην

πρόσφυγες Ἀχαιοί, οἱ καταφυγόντες εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ κατὰ τὴν Loriger οἱ εἰσαγαγόντες τὸ νέον καὶ ξένον ἔθιμον τῆς καύσεως καὶ αὐτοὶ ἀκόμη ἐγκατέλειψαν ἀποτόμως τὸ πατροπαράδοτον ἔθιμον τοῦ ἐνταφιασμοῦ καὶ υἱοθέτησαν τὴν καῦσιν. Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον καὶ οἱ προπάτορές των Ἀχαιοὶ εἰς τὴν Τρωάδα ἦτο δυνατόν νὰ ἐγκαταλείψουν τὸ ἔθιμον τοῦ ἐνταφιασμοῦ ὑπὲρ τῆς καύσεως. Αὐτὸ δὲ καὶ ἔκαμαν.

« κάθοδον » χρόνους, ἡ ὁποία κάθοδος κατὰ τὴν Loriger ἐγένετο ἡ αἰτία τῆς ἐξώσεως τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς. Ἡ σύγχυσις τῶν ἐποχῶν βεβαίως δὲν ἐπιτρέπεται σήμερον. Πρὸς τούτοις ὁ μακαρίτης Εὐαγγελίδης, τοῦ ὁποίου ἡ μελέτη διὰ τὰς ταφὰς τῶν Μυκηνῶν ἐν ΑΕ 1912 περιλαμβάνεται εἰς τὰς παραπομπὰς τοῦ κ. Ἀνδρονίκου, ἂν καὶ δὲν ὀρίξει τί ἀκριβῶς εὐρέθη εἰς τὰς καύσεις καὶ τί εἰς τοὺς ἐνταφιασμοὺς τοῦ νεκροταφείου, εἰς τὴν σελίδα 140 λέγει ρητῶς ὅτι τὰ ἀνευρεθέντα γραπτὰ ἀγγεῖα ἀνάγονται ὄχι μόνον εἰς τὴν γεωμετρικὴν ἐποχὴν, ἀλλ' εἰς προχωρημένους χρόνους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, διότι τὰ κοσμήματά των τὰ ἀποδεικνύουν ὡς προχωρημένα δείγματα τῆς γεωμετρικῆς κεραμικῆς. Αἱ φωτογραφίαι, τὰς ὁποίας παραθέτει, δικαιολογοῦν πλήρως τὰς παρατηρήσεις του. Τὰ ἐκ τῶν ταφῶν τῶν Μυκηνῶν εὐρήματα ὁ Εὐαγγελίδης παραλληλίζει πρὸς τὰ ἐκ τῆς Τίρυνθος, τὰ ὁποία βεβαίως ἀνάγονται εἰς τοὺς ὠρίμους χρόνους τῆς γεωμετρικῆς κεραμικῆς.

Δεύτερον : τὸ παράδειγμα καύσεως ἐκ τῆς Ἀσίνης. Ὡς πηγὴν τῆς πληροφορίας του ὁ κ. Ἀνδρονίκος δίδει τὸ BCH. Εἰς τὸν τόμον ἔκεινον εὐρίσχομεν πράγματι ὅτι καύσεις εὐρέθησαν εἰς τὸ γεωμετρικὸν νεκροταφεῖον τῆς Ἀσίνης. Ἀφ' ἐνὸς ἡ πληροφορία αὕτη εἶναι γενικὴ (γεωμετρικὸν νεκροταφεῖον) καὶ ἀφ' ἑτέρου περιλαμβάνεται εἰς μίαν γενικὴν ἀνασκόπῃσιν τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1921-1922. Εἶναι προφανές ὅτι αἱ πληροφορίες τῶν ἀνασκοπήσεων αὐτῶν, τῶν *chroniques des fouilles*, ἀντικαθίστανται ὑπὸ τῶν πληροφοριῶν τῶν παρεχομένων εἰς τὰς τελικὰς δημοσιεύσεις τῶν ἀνασκαφῶν ὅτι προκειμένου νὰ χρησιμοποιήσωμεν πληροφορίας διὰ τὰ ἀποτελέσματα μιᾶς ἀνασκαφῆς πρέπει νὰ ἀνατρέξωμεν εἰς τὴν τελικὴν δημοσίευσιν, μόνον δὲ ὅταν δὲν ὑπάρχῃ τοιαύτη συνήθως χρησιμοποιοῦμεν ὅ,τι εὐρίσχομεν εἰς τὰ « χρονικά » τῶν περιοδικῶν. Εὐτυχῶς τὰ τελικὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Ἀσίνης ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τῶν Frödin καὶ Persson πρὸ πολλῶν ἐτῶν, τὸ 1938. Ἐάν, ὡς δεῖ, ἀνατρέξωμεν εἰς τὴν τελικὴν αὐτὴν δημοσίευσιν, σελίδα 426, θὰ εὐρωμεν τὰ ἀκόλουθα διὰ τὴν ὑπὸ τοῦ κ. Ἀνδρονίκου ἀναφερομένην καῦσιν: « In the course of the excavations in the Proto-Geometric stratum, in several places on the same level as the tombs, cists were found, which were entered in the journals as tombs when they were first discovered but which on closer investigation were found not to contain any traces of corpses... In all these cases we have to do with tomb-altars... These Proto-Geometric tomb-altars should undoubtedly be interpreted as the predecessors of the places for cremation found in the Geometric period within the necropolises themselves: here (δηλ. εἰς τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς τάφους) *the corpse has (was) still been buried uncremated*, but some votive or sacrificial gifts have been burnt, a custom already prevalent during the Mycenaean period ». Τὰ τεκμήρια τῶν ἀνασκαφῶν, τὰ δημοσιευθέντα πλήρως, συνήθως θεωροῦνται ὡς τὰ τελικὰ διὰ μίαν ἀνασκαφὴν, πάντως εἶναι προτιμητέα τῶν πληροφοριῶν τῶν *chroniques des fouilles*. Κατὰ ταῦτα τὰ ὑπὸ τοῦ κ. Ἀνδρονίκου λεγόμενα διὰ καύσεις εἰς τὴν Ἀσίνην καὶ τὰς Μυκῆνας εἰς τοὺς χρόνους τοὺς ἐπακολουθήσαντας τὴν κάθοδον τῶν Δωριέων δὲν εὐσταθοῦν.

Παράδειγμα δεύτερον. Ὁ τύμβος τῆς Ἔλου, τὴν σημασίαν τοῦ ὁποίου δικαίως τονίζει ὁ κ. Ἀνδρόνικος, μᾶς παρέχει τὸ δεύτερον δεῖγμα ἀποτόμου ἐγκαταλείψεως τοῦ ἐθίμου τοῦ ἐνταφιασμοῦ καὶ τῆς υἱοθετήσεως τῆς καύσεως. Τὰ συμπεράσματα τῶν Ἀγγλων ἀνασκαφῶν τῆς περιοχῆς συνώρμισεν ὡς ἑξῆς ἡ Lorimer, τῆς ὁποίας τὰς γνώμας συνήθως ἀκολουθεῖ ὁ κ. Ἀνδρόνικος: «It is otherwise with the *tumulus and pyres of Halos, which in the eighth century make a sudden and intrusive appearance in Achaia Phthiotis, a region previously devoted to inhumation*»¹. Δηλαδή, οἱ κάτοικοι τῆς Ἐλου ἀποτόμως ἐγκατέλειψαν τὸ πατροπαράδοτον ἔθιμον τοῦ ἐνταφιασμοῦ καὶ μετεχειρίσθησαν τὴν καῦσιν. Οἱ λόγοι τῆς ἀλλαγῆς δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐπὶ τοῦ παρόντος· θὰ τοὺς ἴδωμεν ὅμως βραδύτερον.

Κατὰ ταῦτα ἔχομεν δύο περιπτώσεις ἐξηκριβωμένας δι' ἀνασκαφῶν τῆς ἐγκαταλείψεως αἰφνιδίως τοῦ πατροπαράδοτου ἔθιμου τοῦ ἐνταφιασμοῦ καὶ τῆς υἱοθετήσεως τοῦ ἐθίμου τῆς καύσεως καὶ οὐχὶ ὑπὸ κατοίκων ἄλλων χωρῶν ἀλλ' ὑπ' αὐτῶν τῶν Ἑλλήνων. Τὸ αὐτὸ ἦτο δυνατόν νὰ συμβῇ — πιστεύω δ' ὅτι καὶ συνέβη — εἰς τὴν Τρωάδα: οἱ Ἀχαιοὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς παραμονῆς των ἐκεῖ ἐγκατέλειψαν τὸ πατροπαράδοτον ἔθιμον τοῦ ἐνταφιασμοῦ καὶ υἱοθέτησαν τὴν καῦσιν, τὴν ὁποίαν ἔμαθον ἀπὸ τοὺς Τρῶας. Καὶ δὲν ἦτο δύσκολον διὰ τοὺς Ἀχαιοὺς νὰ χρησιμοποιήσουν τὸ ξένον ἔθιμον, διότι, ὡς πολλάκις ἐπανελάβον, αἱ δοξασίαι καὶ αἱ προλήψεις αἱ σχετικαὶ πρὸς τὴν διάθεσιν τῶν νεκρῶν, τὰς ὁποίας εἶχον καὶ τὰς ὁποίας δυνάμεθα νὰ πιστοποιήσωμεν ἐκ τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων, δὲν παρεβιάζοντο, διότι ἡ καῦσις ἡλευθέρου τὴν «ψυχὴν» ταχύτερον τοῦ ἐνταφιασμοῦ, ἡ ἀπελευθέρωσις δ' αὕτη «τῆς ψυχῆς» ἦτο τὸ ἀντικείμενον τῆς ταφῆς. Πρὸς τοῦτοις ἐσημείωσα ὅτι ὠρισμένα πατροπαράδοτα ἔθιμα, τὰ ὁποία εἶχον σημασίαν διὰ τὸν ἐνταφιασμόν οἱ Ἀχαιοὶ συνέχισαν, ἔστω καὶ ἂν καὶ μὲ τὴν καῦσιν ἔχων τὴν σημασίαν των αὐτήν.

Τὸ συμπέρασμά μου διὰ τὴν ἀλλαγὴν τῶν ἐθίμων ταφῆς τῶν Ἀχαιῶν εἰς τὴν Τρωάδα ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν Τρωικῶν συμμερίζεται καὶ ἡ Lorimer, τῆς ὁποίας τὰ συμπεράσματα διὰ τὴν ἐποχὴν καὶ τὰ προβλήματα τῆς λέγει ὁ κ. Ἀνδρόνικος «στὰ βασικά σημεῖα παραμένουν ἀξιοπίστα καὶ κανένα μεταγενέστερο ἀρχαιολογικὸ εὔρημα δὲν τὰ ἀνατρέπει» (σ. 52). Εἰς τὸ σύγγραμμά της *Homer and the Monuments*, τὸ ὁποῖον ἐξεδόθη τὸ 1950, ἐν ᾧ ἡ ἀρχικὴ μου μελέτη διὰ τὰ ἔθιμα ἐκυκλοφορήθη τὸ 1948, καὶ εἰς τὴν 107^{ην} σελίδα ἡ Lorimer γράφει: «If the Achaeans conducted or took

1. H. L. Lorimer, *Homer and the Monuments*, σ. 108, ὅπου καὶ αἱ παραπομπαὶ εἰς τὰς ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν τῆς περιοχῆς, τὰς ὁποίας ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ κ. Ἀνδρόνικος εἰς σ. 55 ὑποσ. 1.

part in the siege which ended in the sack of VII A, they must have become acquainted with the practice (τῆς καύσεως) and may well have adopted it themselves as particularly suitable to the conditions of warfare on foreign soil »¹.

Νομίζω ὅτι ἐν ἀκόμῃ σημεῖον πρέπει νὰ τονισθῇ. Ὁ κ. Ἀνδρόνικος μὲ ἀδικεῖ ὅταν γράφῃ: « καὶ δέχεται (ὁ Μυλωνᾶς) ὅτι κατὰ τὴν ἐκστρατεία των οἱ Ἀχαιοὶ δέχτηκαν μιὰ ξένη ταφικὴ συνήθεια, πού τὴν ξέχασαν ὅταν γύρισαν πίσω στὴν πατρίδα τους ». Τὸ πρῶτον μέρος τῆς φράσεώς του εἶναι ὀρθόν, τὸ δεύτερον παραμορφώνει τὴν γνώμην μου. Διότι οὔτε εἰς τὴν πρῶτην οὔτε εἰς τὴν δευτέραν μου μελέτην ἐδίδαξα ὅτι οἱ Ἀχαιοὶ « ξέχασαν » τὴν ταφικὴν συνήθειαν τῆς καύσεως ὅταν ἐπέστρεψαν εἰς τὴν πατρίδα των, ἀλλὰ προσεπάθησα νὰ ἐξηγήσω τὴν μεταστροφὴν εἰς τὰ πατροπαράδοτα ἔθιμα. Ἰδοὺ τί γράφω σχετικῶς εἰς τὴν ἀρχικὴν μου μελέτην, εἰς τὸ AJA, 52 (1948), σ. 80 καὶ 81: « The sporadic and timid appearance of cremation (παραδείγματα Προσύμνης καὶ Περαιτῆς) seems to indicate that

1. Πρέπει νὰ σημειώσω ὅτι ἡ γνώμη τῆς Lorimer εἶναι πλησιέστερον ἢ ἡ ἰδική μου πρὸς τὴν ἀντίληψιν τοῦ Leaf, τὴν γραφεῖσαν πρὸ 63 ἐτῶν, τὴν ὁποίαν μὲ τόσην ἔμφασιν ἀναφέρει ὁ κ. Ἀνδρόνικος (εἰς σ. 44). Δὲν φαίνεται ὅμως ὅτι τὸν στενοχωρεῖ ἡ Lorimer, διότι « ὕστερα ἀπὸ 63 χρόνια ξαναγυρίζει στὸ ἐπιχείρημα τοῦ Leaf » χωρὶς νὰ ἔχη νέα στοιχεῖα ἐκτὸς τοῦ ἐκ τῆς VIης πόλεως τῆς Τροίας. Παράδῳς ὁ κ. Ἀνδρόνικος ὅταν, εἰς σελ. 57, γράφῃ ὅτι ὁ Ὅμηρος « μεταφέρει τὰ ἔθιμα πού γνωρίζει ἀπὸ προσωπικὴ πείρα καὶ μὲ προσαρμογὴ σὲ λίγο παλαιότερες συνήθειες », ὅχι μόνον ἐπαναλαμβάνει τὰ ὅσα ἔγραψεν ἡ Lorimer, ἑ.ά., σ. 103-110 καὶ ἰδίως εἰς σ. 110, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς « ξαναγυρίζει » στὸ ἐπιχείρημα τῶν φιλολόγων τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος, εἰς ἐπιχείρημα, τὸ ὁποῖον περιέλαβεν ἀκόμη καὶ ὁ ἀείμνηστος Π. Καραβιδίας εἰς τὴν Προϊστορικὴν Ἀρχαιολογίαν του. Εἰς σ. 656 ὑποσ. 1 εὐρίσκομεν ὅτι « ὁ Ὅμηρος ἐγνώριζε τὴν καὺσιν τῶν νεκρῶν οὐχὶ ἕνεκα ἐξαιρέτων λόγων, ἀλλὰ διότι ἦτο τὸ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ ἔθιμον ταφῆς τῶν νεκρῶν ». Καὶ εἰς σ. 581 γράφει: « τὰ Ὀμηρικὰ ἔπη, ἐν οἷς ἀπῆχτι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον Μικρασιατικὸς Ἰωνικὸς πολιτισμὸς τῶν περὶ τὴν 9ην καὶ 8ην ἑκατονταετηρίδα π.Χ. χρόνων, δὲν γνωρίζουσι ταφήν, ἀλλὰ μόνον καὺσιν νεκρῶν ». Καὶ ἀκολουθεῖ ἡ περιγραφὴ τοῦ τύμβου τοῦ Ἀσσαρλίκ καὶ ἄλλων τάφων, εἰς τὴν ὁποίαν, διὰ τὴν Ἰωνίαν, προστίθεται νῦν μόνον ὁ τύμβος τῆς Κολοφῶνος ὡς νέον στοιχεῖον. Βεβαίως οὐδεμία ἀντίρρησης δύναται νὰ ὑπάρξῃ εἰς τὸ « ξαναγύρισμα » τῶν νεωτέρων εἰς γνώμας παλαιότερων αὐτὸ ἄλλως τε εἶναι φυσικὸν καὶ γίνεται διαρκῶς ἀκόμη καὶ εἰς τὰς ἐφημερισμένas ἐπιστήμας. Πόσαι ἄρα γε γινώμαι ἐκφραζόμεναι ὑπὸ νεωτέρων καὶ συγχρόνων φιλολόγων δὲν διευπλώθησαν προηγουμένως; πόσαι εἶναι ἀπολύτως νέαι; Ἀλλὰ πιστεύω ὅτι τὸ « ξαναγύρισμα » αὐτὸ πρέπει νὰ δικαιολογῇται ἀπὸ νέα στοιχεία, τὰ ὁποῖα ἦσαν ἄγνωστα εἰς τοὺς παλαιότερους. Καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Blegen ἀποκάλυψις τοῦ ἔθιμου τῆς καύσεως εἰς τὴν VIην πόλιν τῆς Τροίας δὲν εἶναι τὸ μόνον νέον στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον προσετέθη εἰς τὰς γνώσεις μας. Αἱ ἑκατοντάδες τῶν μυκηναϊκῶν τάφων, οἱ ὁποῖοι ἀνεσκάφησαν καὶ ἐδημοσιεύθησαν μετὰ τὸ 1900, ἔφερον εἰς φῶς πολλὰ ἄλλα στοιχεία ἄγνωστα εἰς τοὺς παλαιότερους.

it (ἡ καῦσις δηλαδή) was not so readily adopted by the people of Greece. When we read of the immense amount of wood that the burning of the bodies of Patroklos and of Hektor required, we will understand the continued preference for inhumation. Greece never possessed the ἄσπετος ὕλη so easily obtained in the κρημνοὺς πολυπίδακος Ἴδης, and cremation is controlled by fuel supply. The family graves were still there and inhumation was the less expensive and less difficult mode of burial. The people continued as a rule to bury their dead in graves; but occasionally perhaps a person was cremated and that could have kept alive the knowledge of cremation until Historic times ». Ὡς σύγχρονον παράδειγμα τοῦ ποσοῦ τῶν ξύλων τῶν ἀναγκαίων διὰ μίαν καῦσιν εἰς ὑποσημείωσιν ἀνέφερα, ὅτι διὰ τὴν πυρὰν τοῦ Γάνδη ἐχρησιμοποιήθησαν 1200 pounds, ἥτοι περὶ τὰ 550 κιλά ξύλων. Εἰς τὸ ἐναρκτήριον μάθημά μου (σ. 283) ἐδίδαξα σχετικῶς : « Μετὰ τὴν εἰς Ἑλλάδα ἐπιστροφὴν των, οἱ Ἀχαιοὶ ἐγκατέλειψαν τὸ ξένον ἔθιμον καὶ ἐχρησιμοποίησαν καὶ πάλιν τὸν ἐνταφιασμόν, διότι ἡ ὑπαρξὶς τῶν προγονικῶν τάφων, ἡ συντηρητικότης τῶν παραμεινάντων εἰς τὰς πόλεις καὶ τὰ χωρία, οἱ ὅποιοι ἀπετέλουν τὴν πλειονότητα τοῦ πληθυσμοῦ, ἔτι δὲ καὶ ἡ σχετικὴ σπάνις ξυλείας ἐπέβαλον τὴν ταφήν ». Δὲν ἔγραψα οὔτε εἰς τὴν μίαν οὔτε εἰς τὴν ἄλλην μελέτην μου ὅτι οἱ Ἀχαιοὶ « ἐξέχασαν » τὸ ἔθιμον τῆς καύσεως.

Τὴν γνώμην μου, τὴν διατυπωθεῖσαν τόσον σαφῶς εἰς τὰς μελέτας μου, συμμερίζεται καὶ ἡ Lorimer. Εἰς τὴν σ. 107 τοῦ βιβλίου της γράφει : Οἱ Ἀχαιοὶ υἱοθέτησαν τὸ ἔθιμον τῆς καύσεως καὶ τὸ ἐχρησιμοποίησαν ἐν ὄσῳ ἦσαν εἰς τὴν Τροάδα. « To introduce it at home on their return would be a different matter, sentiment in such things being notoriously conservative so long as conditions remain unchanged; but when their own society was on the brink of dissolution, they might well recall the practice of the battle-field, the more so since relations with Troy still persisted ». Καὶ κατὰ τὴν Lorimer δηλαδή οἱ Ἀχαιοὶ ἐγκατέλειψαν τὸ ἔθιμον τῆς καύσεως, ὅταν ἐπανῆλθον εἰς τὴν πατρίδα των.

Συνοψίζοντες τὰ ἀνωτέρω δυνάμεθα νὰ τονίσωμεν, ὅτι τὰ συμπεράσματά μου διὰ τὰ μυκηναϊκὰ καὶ τὰ ὁμηρικὰ ἔθιμα ταφῆς ἀποδεικνύονται ὡς ἔγκυρα καὶ οὐδὲν ἐπιχειρήμα περιεχόμενον εἰς τὴν μελέτην τοῦ κ. Ἀνδρονίκου τὰ ἀνατρέπει. Τοῦναντίον τὸ τελικὸν συμπέρασμά του « πὼς ἡ ὁμηρικὴ ταφή δὲν ἔχει καμιά σχέση μετὰ τὴ μυκηναϊκὴ » δὲν ἀποδεικνύεται ὡς ὀρθῶς ἔχον, διότι πολλὰς καὶ σπουδαίας σχέσεις ἐσημείωσα μεταξὺ τῶν δύο ταφῶν, σχέσεις ἀποδεικνυόμενας ἀπὸ σαφῆ παραδείγματα δι' ἀνασκαφῶν βεβαιωθέντα.

Εἶναι καιρὸς νὰ στραφῶμεν ἀπὸ τῆς « διδασκαλίας » μου πρὸς τὰς ὑποθέσεις τοῦ κ. Ἀνδρονίκου. « Τὸ τελικὸν μᾶς συμπέρασμα », γράφει εἶναι « πὼς ἡ ὁμηρικὴ ταφή δὲν ἔχει καμιά σχέση μετὰ τὴ μυκηναϊκὴ καὶ πὼς ὁ

ποιητῆς ἀγνοεῖ ὁλότελα τὲς συνήθειες τῶν χρόνων τῶν ἡρώων του». Προ-
τοῦ μιὰ ὑπόθεσις γίνῃ δεκτὴ ὥς συμπέρασμα πρέπει νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι βασι-
ζεται εἰς θετικὰ καὶ ἀποδεδειγμένα τεκμήρια. Τοιαῦτα τεκμήρια δὲν περι-
λαμβάνει ἡ μελέτη τοῦ κ. Ἀνδρονίκου, διότι νομίζω ὅτι δὲν ἀποτελεῖ ἀποδει-
κτικὸν τεκμήριον ἡ προσωπικὴ ἀντίληψις ὅτι τὸ πρᾶγμα ἔχει κατὰ τὸν ἕνα ἢ
τὸν ἄλλον τρόπον ἔαν δὲν συνοδεύεται ἀπὸ ἐπιχειρήματα θετικὰ καί, εἰ δυνα-
τόν, ἀποδείξεις. Μὲ τὸ νὰ χαρακτηρίσωμεν π.χ. ὡς «ὀρθολογιστικὸν — καὶ
ἀπαράδεκτον — ἐπιχείρημα τοῦ Ἀριστάρχου» τὸν ὀβελισμόν τῶν στίχων τοῦ Η
χωρὶς ἂν νὰ ἐξηγήσωμεν τοὺς λόγους, οἱ ὅποιοι μᾶς φέρουν εἰς τὸν
χαρakterισμόν αὐτόν, δὲν ἀποδεικνύομεν τὴν ἀλήθειαν τῶν λεγομένων τοῦ
Νέστορος καὶ τὴν σημασίαν των τὴν ἀποδεικτικὴν διὰ τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν πρό-
βλημα. «Ἀντίθετα», ὁ κ. Ἀνδρόνικος συμπεραίνει περαιτέρω, «μεταφέρει
(ὁ ποιητῆς) τὰ ἔθιμα πού γνωρίζει ἀπὸ προσωπικῆς πείρα καὶ μὲ προσαρμογὴ
σὲ λίγο παλαιότερες συνήθειες περιγράφει τὴ πράξιν πού τελεῖται στὰ χρόνια
του, δηλαδὴ στὴν ὥριμη γεωμετρικὴ ἐποχὴ» (σ. 57). Τὰ χρόνια δὲ τοῦ
Ὅμηρου ἐπεξηγοῦνται σαφέστερον μὲ τὴν ἐκδοχὴ του: «ἔζησε καὶ ἐδημιούρ-
γησε τὰ ἔπη του στὴν Ἰωνία... μέσα στὸν 8ον αἰῶνα». Εἰς τὸ συμπέρασμα
του αὐτὸ ἠκολούθησε τὴν Lorimer, ἡ ὁποία συνεπέρανε (σ. 110) ὅτι
«Homer's experience (διὰ τὰ ἔθιμα ταφῆς) is, with perhaps a slight
lag of time, exactly what that of an eighth-century Athenian would
have been». Νομίζω ὅτι οὔτε ἡ Lorimer οὔτε ὁ κ. Ἀνδρόνικος παρουσία-
σαν τεκμήρια ἀποδεικτικὰ τοῦ συμπεράσματος τούτου. Καὶ πρῶτον ἂς ἴδω-
μεν τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα δημιουργεῖ, τὰ ἐρωτήματα εἰς τὰ ὁποῖα προά-
γει τὸ συμπέρασμα τοῦτο καὶ τὰ ὁποῖα μένουν ἄνευ θετικῆς ἀπαντήσεως.

Πρῶτον ἐρώτημα. Ἦτο κατὰ τὸν 8ον αἰῶνα ἡ καὺσις ὁ μόνος ἐν χρή-
σει τρόπος ταφῆς εἰς τὴν Ἑλληνικὴν περιοχὴν, ὥστε αὐτὴν καὶ μόνην νὰ
γνωρίζῃ ἐξ αὐτοψίας ὁ Ὅμηρος; Εἰς τὸ ἐρώτημα αὐτὸ ἀπαντᾷ ὁ κ. Ἀνδρό-
νικος ὅταν γράφῃ ὅτι ἀκόμη καὶ εἰς τὸ νεκροταφεῖον τοῦ Κεραμεικοῦ «μέσα
στὸν 8ον αἰῶνα», ἀκριβῶς δηλαδὴ ὅταν ἔζη ὁ Ὅμηρος, ἔχομεν παράλληλον
χρῆσιν καὶ τῶν δύο τρόπων ταφῆς, καύσεως καὶ ἐνταφιασμοῦ. Ἀκόμη καὶ
εἰς τὸ τέλος τοῦ 9ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 8ου αἰῶνος ὁ ἐνταφιασμὸς ἐχρησιμο-
ποιεῖτο παραλλήλως μὲ τὴν καὺσιν. Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἰωνίας «ὅπου ὁ
Ὅμηρος ἔζησε» δὲν ἔχομεν ἀκόμη εὐρήματα, ἀποδεικνύοντα τὸν τρόπον
ταφῆς τῶν ἀρχῶν τῆς 8ης π.Χ. ἑκατονταετηρίδος· ὅτι διήποτε λεχθῇ σχετικῶς
βασίζεται εἰς ἀναποδείκτους ὑποθέσεις¹. Αἱ ἀνασκαφαὶ μᾶς διδάσκουν, ὅτι

1. Τὰ ὑπὸ τοῦ κ. Ἀνδρονίκου λεγόμενα διὰ τὰ ταφικά ἔθιμα τῆς ἀρχικῆς
περιόδου τῆς Ἰωνίας εἶναι ἐπανάληψις τῶν ἀναποδείκτων ὑποθέσεων τῆς Lorimer,
ἡ ὁποία γράφει εἰς τὰς σελίδας 104 - 105 τοῦ βιβλίου της: «It is a matter of inter-
est and importance in relation to the history of the Greek epic that the

εἰς τὴν ᾿Αλον ὁ ἐνταφιασμός ἦτο ὁ μόνος τρόπος ταφῆς καὶ μέχρι τῶν μέσων τοῦ 8ου αἰῶνος. Καὶ συνεχίζεται ἡ ἀπορία. Εἰς τοὺς χρόνους τοῦ ᾿Ομήρου, ὁ ὁποῖος ἔζησε « μέσα στὸν 8ον αἰῶνα » καὶ οἱ δύο τρόποι ταφῆς ἦσαν ἐν χρήσει. Διὰ τὸ ποιητὴς χρησιμοποιοῖ μόνον τὸν ἕνα καὶ παραβλέπει τὸν ἕτερον, ἀφ' οὗ καὶ τοὺς δύο θὰ ἐγνώριζεν ἐξ ἴσου καλῶς ; Βεβαίως ὁ ποιητὴς ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ περιγράφῃ τὰ πράγματα ὅπως τὰ φαντάζεται καὶ νὰ κάμῃ τὴν ἐπιλογὴν, ἡ ὁποία τοῦ εἶναι ἀρεστή. Ὅταν ὅμως λέγεται τόσον θειτικῶς ὅτι εἰς τὰ ποιήματά του παρουσιάζει τὰ ἔθιμα τῶν χρόνων του δὲν δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωσις ὅτι ἡ καὶ οὖσις ἦτο ὁ μόνος τρόπος ταφῆς « μέσα στὸν 8ον αἰῶνα » ; Καὶ ἀφ' οὗ δὲν ἔχομεν ἀπτά παραδείγματα ταφῆς τῶν χρόνων ἐκείνων ἀπὸ τὴν Ἰωνίαν, δὲν θὰ ἦτο ἐπιστημονικώτερον νὰ δηλώσωμεν ὅτι τὰ συμπεράσματά μας βασίζονται ἐπὶ ὑποθέσεως μὴ ἐπιδεχομένης ἀποδείξεως

earliest and most abundant examples of cremation on the mainland are found in the region whence a very considerable stream of emigrants (put it no higher) must have crossed to Ionia... The colonists must have been largely nobles... Such men could carry what had become their ancestral custom with them... » κλπ. Δὲν δίδει καμμίαν ἀπὸδειξιν τῆς ὑποθέσεως τῆς. Ὅταν προσπαθῶμεν νὰ εὗρωμεν εἰς τὴν Ἰωνίαν παράδειγμα ταφῆς θὰ κατέλθωμεν εἰς τοὺς νεωτάτους σχετικῶς τύμβους τῆς Κολοφῶνος, τῶν ὁποίων ἡ μαρτυρία, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, εἶναι ἀμφίβολος. Καὶ ἡ Ἰωνικὴ μετανάστασις ἐκ τῆς ᾿Αττικῆς τίθεται συνήθως πρὸς τὸ τέλος τοῦ 11ου αἰῶνος. Ἡ ὅλη μαρτυρία τῆς Ἰωνίας καὶ αἱ περὶ τῆς συμβολῆς αὐτῆς εἰς τὴν ἐν γένει ἀνάπτυξιν τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἰδέαι τῶν μαθητικῶν μας ἡμερῶν φαίνεται ὅτι τίθενται ἐν ἀμφιβόλῳ ὑπὸ τῶν τελευταίων ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἐρευνῶν. Τόσον, ὥστε ὁ συνάδελφος κ. G. Hanfmann νὰ λέγῃ ὅτι ἡ Ἰωνία ὄχι μόνον δὲν ἦτο ὁ ἐκπολιτιστικὸς παράγων, ὁ ὁποῖος ἐπιστεύετο εἰς τὸ παρελθόν, ἀλλ' ὅτι ἦτο « something of a backwater from 700 - 650 B.C. » (H.S.C.P. 61 (1953), σ. 15). Πρὸς τοῦτοισι ἡ γνώμη τῆς Lorimer « that Homer had witnessed cremations impressive enough to inspire the tremendous scene of Ψ seems beyond question », νομίζω ὅτι εἶναι ἀποτέλεσμα ὀρθολογισμοῦ καὶ ὅμως ὁ κ. Ἀνδρόνικος γράφει « αὐτὸ φαίνεται ἀληθινόν ». Ἐὰν προσπαθῶμεν νὰ εὗρωμεν διὰ τὸ « beyond question » ὁ Ὅμηρος εἶχε προσωπικὴν πείραν τοῦ πράγματος, θὰ ἴδωμεν ὅτι ἡ Lorimer λέγει : « The importance for the occasion of a strong wind would hardly have occurred to a man who had not lived through tense moments while a hesitating flame flickered and perhaps went out ». Ἄλλ' ὁ ῥόλος τοῦ ἀνέμου διὰ τὴν ἐνίσχυσιν πυρᾶς ἐν ὑπαίθρῳ εἶναι γνωστός εἰς ὅλους ὅσοι ἔζησαν εἰς τὴν ὑπαίθρον ἢ ἐκυνήγησαν εἰς τὰ Ἑλληνικά ὄρη ἢ ἀκόμη ἔκαμαν συχνὰς ἐκδρομὰς εἰς τὴν Ἑλληνικὴν περιοχὴν καὶ ἦσαν πυρὰς διὰ νὰ θερμανθοῦν ἢ καὶ νὰ στεγνώσουν τὰ ὑγρὰ φορέματά των. Πρὸ πάντων ὅταν τὰ ξύλα εἶναι χλωρὰ ἢ ὑγρὰ ὁ ῥόλος τοῦ ἀνέμου εἶναι κατὰδῃλος. Ἐπίσης οἱ ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐν τῇ Μικρασιατικῇ Ἰωνίᾳ διαβιούντες γνωρίζουν καλῶς πόσον ἀποτόμως ὁ ἀνεμος ἀρχίζει νὰ πνέῃ. (Εἰς τὰς Μυκήνας τὸν Ἰούλιον ἀρχίζει τελειῶς ἀπότομα κατὰ τὰς 9 π.μ.) Κατ' ἀκολουθίαν ὁ ποιητὴς ἦτο δυνατόν, νομίζω, μίαν τοιαύτην κοινὴν πείραν νὰ μετατρέψῃ διὰ τῆς ποιητικῆς του τέχνης καὶ φαντασίας εἰς τὴν μεγαλοπρεπὴ εἰκόνα τῆς πυρᾶς τοῦ Πατρόκλου.

ἐπὶ τοῦ παρόντος καὶ ἐπὶ τῆς ἐκδοχῆς ὅτι ὁ ποιητὴς ἀπὸ τὰς περιγραφάς του ἀπέκλεισε τὸν ἐνταφιασμόν, ἂν καὶ οὗτος ἀπετέλει μέρος τῶν ταφικῶν ἐθίμων τῆς ἐποχῆς του ; Ἐπίσης πιστεύεται ὅτι ὁ Ὅμηρος ἀποφεύγει νὰ χρησιμοποιῇ στοιχεῖα τοῦ συγχρόνου του πολιτισμοῦ καὶ τρόπου ζωῆς. Διὰ τοῦτο καὶ ἀποκλείει ἀπὸ τὰς περιγραφάς του ὅπλα ἐκ σιδήρου. Ἀλλὰ τότε πῶς χρησιμοποιεῖ τὰ σύγχρονά του ταφικά ἔθιμα ; Μόνον δι' αὐτὰ ἔκαμε ἐξαίρεσιν ;

Δεύτερον. Τὰ ἔθιμα ταφῆς συνδέονται στενῶς, ἀναποσπάστως δύνатаί τις νὰ εἴπῃ, μὲ τὴν ἀντίληψιν τῶν ἀνθρώπων διὰ τὴν μετὰ θάνατον κατάστασίν των. Ἐὰν ὁ Ὅμηρος εἶχεν ὑπ' ὄψει του τὰ ἐκ προσωπικῆς πείρας γνωστὰ εἰς αὐτὸν ἔθιμα ταφῆς τῶν χρόνων του δικαιούμεθα νὰ πιστεύσωμεν ὅτι θὰ εἶχεν ἐπίσης ὑπ' ὄψει του καὶ τὰς περὶ Ἄδου δοξασίας τῆς ἐποχῆς του. Τὰς δοξασίας αὐτὰς θὰ ἐχρησιμοποίει κατὰ πᾶσαν πιθανότητα διὰ τὴν σκιαγράφησιν τοῦ κόσμου, εἰς τὸν ὁποῖον θὰ κατέληγον οἱ θανόντες. Καὶ γεννᾶται τὸ ἐρώτημα : αἱ περὶ Ἄδου ἀντιλήψεις αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὰ ἔπη ἀνταποκρίνονται πρὸς τὰς δοξασίας τῶν ἀνθρώπων τοῦ ὀγδόου αἰῶνος ; Αἱ περὶ Ἄδου δοξασίαι τῶν ἐπῶν εἶναι γνωσταὶ καί, τοῦλάχιστον ἀφ' ὅτου ὁ Rhode τὰς διέγραψε, δὲν ἐτέθησαν ἐν ἀμφιβόλῳ. Πρὸ ἐτῶν ὁ Guthrie ἔγραφε τὰ ἑξῆς. Εἰς τὸν Ὅμηρον, « the dead exist indeed, but they are strengthless, witless wraiths, uttering thin bodiless shrieks as they flit to and fro in the shadowy house of Hades »¹. Καὶ ὁ κ. Ἀνδρόνικος γράφει ὅτι « στὸν Ὅμηρο κυριαρχεῖ ἡ ἀντίληψη πὼς οἱ νεκροὶ δὲν εἶναι παρὰ « ἀμενηνὰ κάρηνα, σκιαὶ ἀΐσσουσαι, εἰδῶλα καμώντων » (σ. 50).

Δυστυχῶς αἱ γνώσεις μας διὰ τὰς περὶ θανάτου κλπ. δοξασίας τῶν ἀνθρώπων τῆς ἀρχαιότερας περιόδου τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς εἶναι σχεδὸν ἀνύπαρκτοι. Αἱ ἀνασκαφαὶ ὅμως μᾶς ἐδώρησαν μίαν λεπτομέρειαν, ἡ ὁποία ἔτυχε γενικῆς ἀποδοχῆς, καθ' ὅσον γνωρίζω. Εἴτε θέσωμεν τὴν ἀρχὴν τῆς λατρείας τῶν ἡρώων καὶ τῶν προγόνων εἰς τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν, ὥς θέλει ὁ Nilsson, εἴτε ὄχι, παραμένει ὡς σταθερὸν τεκμήριον ἡ ὑπαρξὶς ἡρωολατρείας κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους, τοῦλάχιστον εἰς τοὺς χρόνους εἰς τοὺς ὁποίους ἔζησεν ὁ Ὅμηρος. Εἰς τοὺς ὀρίμους γεωμετρικοὺς χρόνους ἀναθήματα ἐτίθεντο εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς τάφους, οἱ ὁποῖοι φαίνεται ὅτι ἐθεωροῦντο ὡς προγονικοί, καὶ ἐτελοῦντο ἐναγισμοί. Ταῦτα ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ λατρεία τῶν νεκῶν καὶ τῶν ἡρώων ἦτο ἀνεπτυγμένη εἰς τοὺς χρόνους ἐκεῖνους. Ἡ λατρεία αὕτη ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ὁμηρικὴν περὶ

1. E. Rhode, *Psyche*, κεφ. I, σ. 3 ἑξ. (ἀγγλικὴ μετάφρασις Hill). W. K. C. Guthrie, *Orpheus and Greek Religion* (1935), σ. 149. Ὅρα καὶ Στίλωνα Κυριακίδην, « Παρατηρήσεις εἰς τὴν ὁμηρικὴν Νέκυαν », Ἐπιστημ. Ἐπετηρὶς Φίλος. Σχολῆς Παν. Θεσσαλονίκης 7 (1956), σ. 283 ἑ.

νεκρῶν ἀντίληψιν. Πῶς εἶναι δυνατόν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι οἱ σύγχρονοι τοῦ Ὀμήρου καὶ οἱ ὀλίγον προγενέστεροι ἐθεώρουν τοὺς ἀποθανόντας ὡς « σκιας αἰσσοῦσας » ὡς « εἰδῶλα καμόντων », ὡς « ἀμενηνὰ κάρηνα » καὶ ἐν τούτοις τοὺς ἐλάτρευαν; Πρὸς τοῦτοις ἡ λατρεία τῶν ἡρώων προϋποθέτει καὶ τὴν πίστιν εἰς τὴν δύναμιν καὶ τὴν ἱκανότητα αὐτῶν νὰ βοηθήσουν τοὺς λατρεύοντας ἀπογόνους. Πῶς εἶναι δυνατόν νὰ συμβιβασθῇ τοῦτο πρὸς τὴν ὁμηρικὴν ἀντίληψιν, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ νεκροὶ ἦσαν « σκιαὶ αἰσσοῦσαι », « εἰδῶλα καμόντων », « ἐν οἷς φρένες οὐκ ἔνι πάμπαν » κατ' ἀκολουθίαν ἀνίσχυροι δι' οἵανδήποτε ἀρωγὴν; Ἐὰν αἱ περὶ τῆς καταστάσεως τῶν νεκρῶν εἰς τὸν Ἅδην δοξασαί τῶν ἐπῶν δὲν ἀνταποκρίνονται πρὸς τὰς δοξασίας τῶν συγχρόνων τοῦ Ὀμήρου, τότε πάλιν ἔχομεν τὸ περίεργον φαινόμενον τῆς χρήσεως ὅχι μόνον ἐνὸς μέρους τῶν περὶ θανάτου καὶ ταφῆς ἀντιλήψεων τῶν συγχρόνων του ὑπὸ ποιητοῦ, ὁ ὁποῖος ὑποτίθεται ὅτι εἰκονίζει τὰς ἀντιλήψεις αὐτὰς ἐκ προσωπικῆς πείρας, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀλλαγὴν ἐπὶ τὰ χεῖρω ἄλλου μέρους τῶν συγχρόνων του δοξασιῶν, τὴν ἀλλαγὴν δηλαδὴ τῶν ἀντιλήψεων περὶ Ἅδου καὶ τῆς μετὰ θάνατον καταστάσεως τῶν ἡρώων ἀπὸ τόπου πιθανῶς, ὅπου οἱ ἥρωες παραμένουν καὶ ἐνδιαφέρονται διὰ τὰ πράγματα τῶν ἐπιγόνων καὶ εἶναι ἕτοιμοι νὰ ἔλθουν ἐπίκουροι εἰς αὐτούς, διὰ τοῦτο καὶ δέχονται τὰ δῶρά των, εἰς χῶρον σκιῶν καὶ εἰδῶλων. Νομίζω ὅτι τοῦτο εἶναι δύσκολον νὰ ὑποτεθῇ ἔστω καὶ ἐὰν ἀναγνωρίσωμεν εἰς τὸν ποιητὴν ἀπόλυτον ἑλευθερίαν φαντασίας καὶ ἐπικῆς ἐξάρσεως. Ὑπετέθη, καὶ εἶναι ἴσως ὀρθόν, ὅτι τὰ ἔπη συνέβαλον εἰς τὴν ἐνίσχυσιν καὶ τὴν ἐξάπλωσιν τῆς ἡρωολατρείας¹. Καὶ τοῦτο δὲν θὰ ἦτο δυνατόν, ἐὰν ὄντως οἱ ἄνθρωποι οἱ σύγχρονοι τοῦ Ὀμήρου ἐπίστευον ὅτι οἱ ἥρωες « ἐν οἷς φρένες οὐκ ἔνι πάμπαν », δὲν εἶχον οὔτε τὴν ἀνάγκην τῆς λατρείας αὐτῆς οὔτε τὴν δύναμιν καὶ τὴν διάθεσιν, ὡς σκιαὶ πλεόν, νὰ ἀναιμιχθοῦν εἰς τὰ πράγματα τῶν ἐπιζώντων.

Ἀκόμη μίαν παρὰλειψιν, συναφῇ πρὸς τὰ ὅσα ἤδη ἐλέχθησαν, πρέπει νὰ σημειώσωμεν: Εἰς τὰ ἔπη δὲν εὐρίσκομεν λατρείαν νεκρῶν καὶ ἡρώων, ἐν ᾧ ἦτο συνήθης κατὰ τὴν γεωμετρικὴν ἐποχὴν καὶ ταύτην ὁ Ὀμηρος θὰ ἐγνώριζεν ἐκ προσωπικῆς του πείρας. Οἱ ἥρωες, τῶν ὁποίων τὰ ἄθλα περιγράφει, οἱ μαχηταί, οἱ ὁποῖοι ἔπесαν μαχόμενοι, ἀφ' οὗ προσηγουμένως μὲ ὑπερηφάνειαν ἀνέφερον τὴν γενεαλογίαν των καὶ τὰ κλέη τῶν προγόνων των, παρῆχον θέμα καὶ εὐκαιρίαν εἰς ποιητὴν μὲ φαντασίαν νὰ δημιουργήσῃ θαυμαστάς εἰκόνας, ἐκμεταλλεζόμενος τὰς περὶ λατρείας τῶν νεκρῶν καὶ τῶν ἡρώων προσωπικὰς του γνώσεις. Καὶ οἱ μαχηταὶ θὰ ἀνέφερον τοὺς προγόνους, οἱ ὁποῖοι ἐλατρεύοντο. Τοῦτο ὅμως δὲν ἐγένετο καὶ μέρος τῶν συγχρόνων δοξασιῶν παρωράθη. Καὶ πάλιν πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἦτο δικαίωμα

1. J. M. Cook, The Cult of Agamemnon at Mycenæ, Γέρας Κεραμοπούλου, σ. 114 - 118.

τοῦ ποιητοῦ νὰ χρησιμοποιήσῃ ὅ,τι ἤθελε. Ἀλλὰ πρέπει καὶ νὰ τονισθῇ ὅτι καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τὰ ἔπη δὲν περιγράφουν τὴν σύγχρονον συνήθειαν.

Κατὰ ταῦτα, ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι ὁ Ὅμηρος ἔκαμε χρῆσιν τῶν συγχρόνων του ἢ ἁπλῶς προγενεστέρων δοξασιῶν, θὰ πρέπη νὰ δεχθῶμεν ὅτι μόνον μικρὸν μέρος τῶν δοξασιῶν αὐτῶν ἐχρησιμοποίησε καὶ παρέλειψε νὰ ἀναφέρῃ τὸ μεγαλύτερον μέρος· περιέγραψε δηλαδὴ μόνον τὸν ἓνα ἐκ τῶν δύο τρόπων ταφῆς, τὴν καύσιν, ἢ ὅποια ἦτο ἐν χρήσει εἰς τὴν ἐποχὴν του, καὶ δὲν περιέγραψε τὰς κυριωτέρας συναφεῖς ἀντιλήψεις τῶν συγχρόνων του διὰ τὴν μετὰ θάνατον κατάστασιν τοῦ ἀνθρώπου.

Γεννᾶται νῦν τὸ σπουδαιότερον καὶ κύριον ἐρώτημα ἐὰν ἔχωμεν τεκμήρια ἀρχαιολογικά, τὰ ὁποῖα ἀποδεικνύουν ὅτι ὄντως ὁ Ὅμηρος ἐχρησιμοποίησεν ἔστω καὶ μέρος τῶν συγχρόνων του δοξασιῶν. Ὁ κ. Ἀνδρόνικος βεβαίωτο (εἰς σ. 54) ὅτι : « Οἱ ἀνασκαφῆς μᾶς βεβαιῶνουν ὅτι στὰ προϊστορικά χρόνια οἱ Ἕλληνες τῆς Ἰωνίας, ἂν δὲν χρησιμοποιοῦσαν ἀποκλειστικὰ τὴν καύσιν, τουλάχιστο τὴν ἤξεραν καὶ τὴ χρησιμοποιοῦσαν σὲ μεγάλη ἔκτασιν. Καὶ μαζὶ μὲ τὴν καύσιν βρίσκουμε στίς τρεῖς περιπτώσεις πού ἀναφέραμε καὶ πού εἶναι οἱ μόνες πού ἔξερούμε, τὸν τύμβο. Τὴν ἐξάπλωσιν πού εἶχε τὸ ἔθιμο τῆς καύσεως στὴν Ἰωνίαν δὲν μπορούμε νὰ τὴν ἐξακριβώσουμε ἀπὸ τὰ λιγοστὰ παραδείγματα πού ἔχουμε στὴ διάθεσίν μας. Ἀλλὰ ὅταν ἔξερούμε ὅτι σὲ ὅλη σχεδὸν τὴν ἔκτασιν τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου — Ἀττικὴ, Βοιωτία, Πελοπόννησος, Φωκίς, Θεσσαλία, Εὐβοία, Ἰθάκη, Κρήτη, Θήρα, Λήμνος, Κῶ, Ρόδος — ἔχουν βρεθῇ παραδείγματα καύσεως τοῦ νεκροῦ, μπορούμε, νομίζω, νὰ θεωρήσουμε βέβαιο ὅτι καὶ στὴν Ἰωνίαν ὁλόκληρη, ἂν δὲν εἶχε ἐπικρατήσῃ ἀπολύτως τὸ ἔθιμο αὐτό, ἐκτοπίζοντας τὸ ἔθιμο τοῦ ἐνταφιασμοῦ, τουλάχιστο ἢ χρῆσιν του ἦταν παράλληλη μὲ τὸ τελευταῖον ». Καὶ πάλιν ὡς συμπέρασμα εἰς τὴν σελίδα 56 γράφεται : « Ἀπὸ τῆ συνοπτικῆς αὐτῆς παράθεσιν τῶν κυριωτέρων ἀνασκαφικῶν δεδομένων γίνεται πρόδηλον ὅτι τὸ ἔθιμο τῆς καύσεως κυριαρχεῖ κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους σὲ ὁλόκληρην τὴν Ἑλλάδα, ἰδιαίτερα στὴν Ἰωνίαν καὶ στὴν Ἀττικὴ. Εἶναι λοιπὸν πολὺ λογικὸ νὰ ποῦμε πῶς ἡ δημορικὴ καύσιν, πού ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν ποιητὴ στοὺς ἥρωες τοῦ ἔπους, ἀποτελεῖ προσαρμογὴ τοῦ ἥρωικοῦ παρελθόντος σὲ σύγχρονα ἔθιμα ». Ἡ, ὅπως λέγεται εἰς τὴν σ. 64 : « Ὑστερα ἀπὸ ὅλα αὐτὰ πιστεύω πῶς τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα πού ἀναφέραμε μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ ταφικὰ ἔθιμα τῶν ἑπῶν δὲν εἶναι καθόλου διαφορετικὰ ἀπὸ τὰ ἔθιμα πού ἐπικρατοῦσαν κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους καὶ πῶς ὁ Ὅμηρος καὶ στὴ περίπτωσιν τῆς περιγραφῆς τῶν ταφῶν χρησιμοποιεῖ στοιχεῖα τῆς ζωῆς πού ἔχει ἀπὸ προσωπικὴ πείρα ».

Ἡ ἀπαρίθμησις τόπων καὶ περιοχῶν ὅπου εὐρέθησαν καύσεις εἶναι πράγματι ἐντυπωσιακὴ καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως ἀληθοφανής. Ἀλλ' ἐὰν τὰ παραδείγματα, τὰ ὁποῖα μᾶς παροσιάζονται συνολικῶς, τὰ ἐξετάσωμεν χωριστὰ

καὶ μὲ προσοχὴν θὰ ἴδωμεν ὅτι δὲν ἔχουν τὴν ἀποδεικτικὴν σημασίαν, ἡ ὁποία ἀποδίδεται εἰς αὐτά. Ὅταν γράφεται π.χ. ὅτι οἱ Ἕλληνες τῆς Ἰωνίας « ἤξεραν καὶ χρησιμοποιοῦσαν τὴν καύσιν στὰ γεωμετρικὰ χρόνια » καὶ προστίθεται ὅτι « μαζὶ μὲ τὴ καύση βρίσκουμε καὶ τὶς τρεῖς περιπτώσεις ποὺ ἀναφέραμε καὶ ποὺ εἶναι οἱ μόνες ποὺ ξέρονμε, τὸν τύμβο », νομίζω ὅτι ὁ ἀναγνώστης συμπεραίνει ὅτι οἱ τρεῖς τύμβοι αὐτοὶ εὐρίσκονται εἰς τὴν Ἰωνίαν. Τοῦλάχιστον αὐτὸ συνεπέραναν ὅσους ἠρώτησα. Ὅταν ὁμως προσεπάρθησα νὰ εὗρω τοὺς τύμβους αὐτούς, ποὺ ἀνεφέροντο προηγουμένως, εἶδα ὅτι πρόκειται περὶ τῶν τύμβων τῆς Κολοφῶνος, τοῦ Γορδίου καὶ τοῦ Ἀσσαρλίκ. Βεβαίως, ὁ τύμβος τῆς Κολοφῶνος εὐρίσκεται εἰς τὴν Ἰωνίαν καὶ περὶ αὐτοῦ θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω· οὔτε ὁ τύμβος τοῦ Γορδίου ὁμως οὔτε ὁ τοῦ Ἀσσαρλίκ εἶναι εἰς τὴν Ἰωνίαν καὶ εἶναι συζητήσιμον ἂν οἱ Ἴωνες τοὺς ἐγνώριζον. Ἐπίσης λέγεται ὅτι « στὰ γεωμετρικὰ χρόνια οἱ Ἕλληνες τῆς Ἰωνίας, ἂν δὲν χρησιμοποιοῦσαν ἀποτελεσματικὰ τὴν καύση, τουλάχιστο τὴν ἤξεραν καὶ τὴν χρησιμοποιοῦσαν σὲ μεγάλη ἔκτασι ». Καὶ ὀλίγον ὑστερώτερα βεβαιοῦται ὅτι: « Τὸ ἔθιμο τῆς καύσης κυριαρχεῖ κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους σὲ ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα, ἰδιαίτερα στὴν Ἰωνία καὶ στὴν Ἀττικὴ ». Δὲν ἀναφέρονται ὁμως παραδείγματα ἀπὸ τὴν Ἰωνία, ἀποδεικνύοντα τὴν τοιαύτην ἐπικράτησιν. Τοιαῦτα παραδείγματα δὲν ὑπάρχουν. Οἱ τύμβοι τῆς Κολοφῶνος, οἱ μόνοι ἕως τῶρα γνωστοί, δὲν ἀποδεικνύουν, ὥς θὰ ἴδωμεν, τὴν ἐπικράτησιν αὐτήν, διότι ἀνάγονται πιθανῶς εἰς τὸν 7ον αἰῶνα. Τὰ μέχρι τοῦδε ἀνασκαφικὰ τεκμήρια ἀπὸ τὴν Ἰωνίαν δὲν καθιστοῦν « πρόδηλο ὅτι τὸ ἔθιμο τῆς καύσης κυριαρχεῖ ». Προτοῦ γίνῃ τοῦτο πρόδηλον πρέπει νὰ δοθοῦν τὰ ἀποδεικτικὰ ἐκ τῆς περιοχῆς ἀνασκαφικὰ τεκμήρια.

Αἱ μνημονευόμεναι καύσεις, εἰς ὅλην σχεδὸν τὴν ἔκτασιν τῆς Ἑλληνικῆς γῆς, ἀνήκουν εἰς τὴν γεωμετρικὴν ἐποχὴν ἓν γένει. Τὰ ὄρια τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς εἶναι ἔκτεταμένα, συνήθως τίθενται ἀπὸ τοῦ 900 π.Χ. περίπου μέχρι τοῦ 700 π.Χ. εἰς τὴν Ἀττικὴν καὶ μέχρι τοῦ 675 ἢ καὶ τοῦ 650 π.Χ. εἰς τὴν Ἰωνίαν¹. Εἰς ποίους ἀκριβῶς ἢ περίπου χρόνους ἀνήκουν τὰ προσαγόμενα παραδείγματα, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθῇ. Ἀνήκουν ὅλα ἢ ἡ πλειονότης ἢ μερικὰ εἰς τοὺς πρὸ τοῦ Ὀμήρου ἢ εἰς τοὺς μετὰ τὸν Ὀμηρον χρόνους, δὲν λέγεται. Αἱ ἀνασκαφαὶ καὶ αἱ δημοσιεύσεις πολλῶν ἐκ τῶν παραδειγμάτων, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται, ἐγένοντο κατὰ τρόπον, ὁ ὁποῖος δὲν ἐπιτρέπει ἀκριβείαν καὶ βεβαιότητα. Καλὸν παράδειγμα τῆς ἀβεβαιότητος αὐτῆς μᾶς παρέχει ὁ τύμβος τοῦ Βράνεζι καὶ τὰ ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς του δημοσιευθέντα τεκμήρια. Εἰς τὴν σελίδα 54 ὁ κ. Ἀνδρόνικος γράφει: « στὴ Κωπαῖδα (Βράνεζι) ἔχουμε δειγμάτων γεωμετρικῆς καύσης ». Αὐτὸ εἶναι σαφές καὶ μᾶς φέρει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐδῶ ἔχομεν θετικὸν τεκμήριον. Εἰς

1. Ὁρα ἀνωτέρω, σ. 330 ὑποσ., τὰ ὑπὸ τοῦ H a n f m a n n λεγόμενα περὶ Ἰωνίας.

τὰς σελίδας 58-59 ἔχομεν τὴν ἐξῆς περιγραφὴν τοῦ τύμβου καὶ τῆς ἀνασκαφῆς του: « Στὸ Βράνεξι ὁ καθηγητὴς Σωτηριάδης ἀνέσκαψεν ἓνα μεγάλο κωνικὸν τύμβον, ὕψους 3 περίπου μέτρων ποὺ περιεῖχε ἑτάφους εἰς διάφορα βάθη ἄνωθεν μέχρι τοῦ ἀρχικοῦ ἐδάφους* μὲ ἐνταφιασμοὺς καὶ καύσεις ». Ἐκ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ ἀνασκάψαντος, « τοῦ ὁποίου δυστυχῶς ἡ ἔκθεσις εἶναι πολὺ συνοπτικὴ », συνάγονται τὰ ἐξῆς συμπεράσματα: « Ἡ ὑπαρξὴ πρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων ἢ τουλάχιστον ἀγγείων πρωτογεωμετρικῆς παραδόσης χρονολογεῖ τοὺς τάφους σὲ πρώιμα γεωμετρικὰ χρόνια* ἐν τούτοις μερικὰ ἀγγεῖα φαίνεται πὼς ἀνήκουν στὴν προχωρημένη περίοδον τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ ὥστε ἡ διάρκειά τῶν ταφῶν νὰ στάθηκε ἄρκετὰ μεγάλη ». Καὶ διερωτᾷται τις, ἀφ' οὗ ἡ διάρκειά τῶν ταφῶν εἶναι ἄρκετὰ μεγάλη, ἀφ' οὗ ὅχι μόνον ἀγγεῖα πρωτογεωμετρικὰ ἢ καὶ πρώιμα γεωμετρικὰ ἀλλὰ καὶ ἀγγεῖα ἀνήκοντα εἰς τὴν προχωρημένην περίοδον τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ εὐρέθησαν εἰς τὸν τύμβον, ἀφ' οὗ εἰς τὸν τύμβον αὐτὸν εὐρέθησαν καὶ καύσεις καὶ ἐνταφιασμοὶ καὶ ὁ ἀνασκαφεὺς τῶν δὲν μᾶς πληροφορεῖ μὲ ποῖαν ταφὴν εὐρέθησαν τὰ ἀγγεῖα τῶν διαφόρων περιόδων, πὼς δυνάμεθα νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι αἱ καύσεις ἀνάγονται εἰς τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην χρονικὴν περίοδον τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς; ὅτι δὲν ἀνήκουν εἰς χρόνους μεταγενεστέρους τοῦ Ὁμήρου; Πὼς δυνάμεθα νὰ ἀποδείξωμεν ὀριστικῶς πότε ἐγένετο ὁ τύμβος; Ὁ Kübler ἐδίδαξεν ὅτι οἱ τύμβοι τῆς Ἀναβύσσου ἐπεσωρεύθησαν εἰς νεωτέρους χρόνους καὶ κατὰ σύμπτωσιν ἐκάλυψαν τοὺς παλαιότερους γεωμετρικοὺς τάφους, οἱ ὅποιοι εὐρέθησαν εἰς τὰ χώματά τῶν. Ὁ ἴδιος ἀπέδειξεν ὅτι εἰς τὸν Κεραμεϊκὸν παλαιότεροι γεωμετρικοὶ τάφοι ἐκαλύφθησαν ὑπὸ τοῦ μεγάλου τύμβου τοῦ 6ου αἰῶνος¹. Πὼς δυνάμεθα νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι ὁ τύμβος τοῦ Βράνεξι δὲν εἶναι νεώτερος ὥς οἱ τύμβοι τῆς Ἀναβύσσου

1. K. Kübler, Kerameikos, V, σ. 10, ὑποσ. 35 καὶ Bericht über den VI Internationalen Kongress, 1939, Berlin 1940, σ. 428-430. Ὅρα καὶ Ἀνδρόνικον, ἔ.δ., σ. 60, ὑποσ. 6, ὁ ὁποῖος δίδει καὶ τὴν βιβλιογραφίαν. Ὅταν γράφεται ὅτι « ὁ τύμβος αὐτὸς χαρακτηριστικὰ ὁμηρικὸς (διατί, δὲν λέγεται. Σημειωτέον ὅτι περικλείει καὶ ἐνταφιασμοὺς καὶ καύσεις!!) φέρει στὸ νοῦ μας τὸν τύμβον τοῦ Ἐκτορος μὲ τὸν σωρὸ τῶν μεγάλων λίθων ποὺ κάλυψε τὴν «καπετὸ» μὲ τὴν τεφροδόχον λάδινα », δὲν ἀκολουθεῖται ἡ ὀρθολογιστικὴ μέθοδος, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ λογικὸν σφάλμα καὶ δὲν χρησιμοποιοῦνται τὰ ἔπη ὡς ἱστορικὰ κείμενα; Πρὸς τοὺτοις πρέπει νὰ τονισθῇ, ὅτι αὐτὸς ὁ Σωτηριάδης εἰς τὴν αὐτὴν ἐκθεσίν του τῶν Πρακτικῶν τοῦ 1904, παρόμοιον μεγαλύτερον σωρὸν λίθων, οἱ ὅποιοι εὐρέθησαν εἰς τὸ κέντρον τοῦ τύμβου τοῦ Ὀρχομενοῦ, ἀνάγει εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους, διότι μεταξὺ τῶν εὐρέθησαν μυκηναϊκὰ καὶ μόνον ὄστρακα καὶ δέχεται, εἰς σελίδα 38, ὅτι « ὁ κῶνος τῶν λίθων καὶ ὁ ἐπ' αὐτοῦ τύμβος χώματος κρύπτει μινυεῖους τάφους μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ». Κατ' ἀκολουθίαν, ἐκ τῶν γραφομένων τοῦ ἀνασκαφέως, εἶναι δυνατόν νὰ υποθέσῃ τις ὅτι καὶ ὁ σωρὸς τῶν λίθων τοῦ τύμβου τοῦ Βράνεξι πιθανῶς ἀνάγεται εἰς μυκηναϊκοὺς χρόνους.

καὶ τοῦ Κεραμεικοῦ καὶ κατὰ σύμπτωσιν ἐκάλυπεν ἀρχαιοτέρους τάφους; Εἶναι προφανές, νομίζω, ὅτι τὰ δεδομένα ἐκ τοῦ τύμβου Βράντζι δὲν εἶναι θετικά, περιβάλλονται ἀπὸ ἀμφιβολίας καὶ δύνανται νὰ ἐξηγηθοῦν κατὰ πολλοὺς τρόπους. Αἱ ἴδιαι ἀμφιβολαὶ περιβάλλουν καὶ ἄλλα ἀπὸ τὰ ἀναφερόμενα δείγματα ταφῆς τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς.

Διὰ νὰ μὴ μακρογορήσω θὰ ἐξετάσω μόνον τὰ παραδείγματα, τὰ ὅποια ὑποτίθεται ὅτι ἀποδεικνύουν τὴν συγγένειαν, εἰ μὴ τὴν ταυτότητα, τῶν ὁμηρικῶν ἐθίμων ταφῆς καὶ τῶν τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς. Ὁ κ. Ἀνδρόνικος φέρει ὡς « χαρακτηριστικώτερο παράδειγμα » καύσεως τὸν τύμβον τῆς Ἴλου « στὴ Θεσσαλία μὲ τὶς 16 ταφικὰς πυρές, ποὺ πρέπει νὰ χρονολογηθῇ στὸ τέλος τοῦ 8ου π.Χ. αἰῶνα ». Καὶ προσθέτει: « ἡ Lorimer παρατηρεῖ ὅτι εἶναι ἐκπληκτικὴ — striking — ἡ ταυτότητα τῶν ταφικῶν ἐθίμων ποὺ διαπιστώνουμε στὴν Ἴλου μὲ τὰ ὁμηρικὰ ». Ἡ γνώμη τῆς Lorimer, τὰ συμπεράσματα τῆς ὁποίας χαρακτηρίζονται ὡς « ἀξιόπιστα καὶ κανένα μεταγενέστερο ἀρχαιολογικὸ εὑρημα δὲν τὰ ἀνατρέπει », εἶναι βεβαίως σεβαστὴ καὶ εἰς τὴν παρῶσαν περίπτωσιν εἶναι δεκτὴ καὶ εἰς ἐμέ. Ὁ κ. Ἀνδρόνικος ὅμως δὲν παρέθεσε καὶ τὸ συμπέρασμα τῆς ἰδίας Lorimer τὸ σχετικὸν μὲ τὰς καύσεις τῆς Ἴλου. Εἰς τὴν ἐπομένην σελίδα ἐκείνης, εἰς τὴν ὁποίαν γράφει ὅτι « ἡ ταυτότης τῶν ταφικῶν ἐθίμων εἶναι ἐκπληκτικὴ — striking », συμπεραίνει (σ. 109): « It does not seem extravagant to suggest that the *Iliad* itself may have played a considerable part in bringing cremation into the realm of Achilles in the eighth century and promoting its revival in the Kerameikos in the seventh ». Ἦτοι, εἶναι δυνατόν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι αἱ καύσεις τῆς Ἴλου καὶ τὸ τυπικόν τῶν εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιδράσεως, τὴν ὁποίαν ἤσκησεν ἡ Ἰλιάς ἐπὶ τῶν κατοίκων τῆς πατρίδος τοῦ Ἀχιλλεύς. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν αὐτὴν οἱ κάτοικοι τῆς Ἴλου ἐγκατέλειψαν τὸ πατροπαράδοτον ἔθιμον τοῦ ἐνταφιασμοῦ καὶ υἰοθέτησαν αἰφνιδίως τὴν καῦσιν. Ἡ χρονολογία διὰ τὸν τύμβον, τὴν ὁποίαν ἐδέχθη ὁ κ. Ἀνδρόνικος — τέλος τοῦ 8ου π.Χ. αἰῶνος —, ἐνισχύει τὴν πιθανότητα τῆς ἐπιδράσεως τῆς Ἰλιάδος, εἰς τὴν ὁποίαν ὑποστηρίζει ἡ Lorimer. Ἡ ἀναβίωσις τῶν ὁμηρικῶν ἐθίμων εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Ἀθηνῶν, ὡς ἀποδεικνύουν αἱ ταφαὶ τοῦ Κεραμεικοῦ, ὀφείλεται, ὡς λέγει ἡ μακαρίτις, εἰς τὴν ἐπίδρασιν αὐτὴν ἢ, ὅπως ὁ Kübler λέγει, ἡ ἐμφάνισις τύμβων πραγματικῶν μὲ τὴν καῦσιν εἰς τὸ τέλος τοῦ 8ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 7ου αἰῶνος εἶναι μία « Wiederschein der homerischen Welt »¹. Καὶ εἶναι φυσικὸν καὶ λογικὸν νὰ ἐρωτήσῃ τις, πόσαι ἀπὸ τὰς γνωστὰς περιπτώσεις καύσεων ὀφείλονται εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἰλιάδος; Πάντως εἶναι προφανές ὅτι τὸ « χαρακτηριστικώτερο παράδειγμα » τῆς Ἴλου δὲν δύναται νὰ χρησιμοποιηθῇ ὡς τεκμήριον ἀποδεικνύον

1. Ὅπως ὁ κ. Ἀνδρόνικος ἀναφέρει, ἔ.ἀ., σ. 56 καὶ ὑποσ. 1-3.

τὴν ὑπὸ τοῦ Ὅμηρου χρῆσιν συγχρόνων ἢ κατὰ τι προγενεστέρων του στοιχείων εἰς τὰς ὑπ' αὐτοῦ περιγραφὰς τῶν ταφικῶν ἐθίμων, διότι φαίνεται ὅτι μᾶλλον ἀπεικονίζει τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἑπὶ τῶν ἐθίμων τῶν πατροπαράδοτων τῆς Ἄλου.

Παραμένουν οἱ τύμβοι τῆς Κολοφῶνος, οἱ ὅποιοι χαρακτηρίζουν τὴν Ἰωνίαν, τὴν περιοχὴν δηλαδὴ τὴν ὁποίαν θὰ ἐγνώριζεν ὁ Ὅμηρος κατὰ βάθος. Οἱ τύμβοι αὐτοί, εἰς τοὺς ὁποίους ἀποδίδεται μεγάλη σημασία, τίθενται γενικῶς εἰς τὴν γεωμετρικὴν ἐποχὴν. Δυστυχῶς ἡ ἐξακρίβωσις τῶν χρόνων, εἰς τοὺς ὁποίους οἱ τύμβοι αὐτοὶ ἀνήκουν, δὲν εἶναι δυνατή. Ἐχομεν μόνον μίαν προκαταρκτικὴν ἔκθεσιν τῆς ἀνασκαφῆς συναδέλφου διδός Hetty Goldman, ἀπὸ τὴν ὁποίαν θὰ πρέπη νὰ ἀρυσθῶμεν τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα διὰ τοὺς τύμβους. Τὴν ἔκθεσιν αὐτὴν ὁ κ. Ἀνδρόνικος ἀποκαλεῖ «ἐξαιρετικὰ χρήσιμη γιὰ μᾶς», τοῦτο δὲ μᾶς κάμνει νὰ πιστεύσωμεν ὅτι εἰς αὐτὴν θὰ ἔχωμεν χρήσιμα στοιχεῖα. Δυστυχῶς ἡ ἔκθεσις αὐτὴ εἶναι, ὅσον δύναται νὰ γίνη, βραχεῖα. Εἰς τὴν 68^{ην} σελίδα (ὅχι εἰς τὴν 67^{ην}, ὅπως ἔγραψεν ἡ Lorimer, ἑ.ἀ., σ. 106 ὑποσ. 4, καὶ ἐπανέλαβεν ὁ κ. Ἀνδρόνικος, σ. 53 ὑποσ. 4) τοῦ 27^{ου} τόμου τοῦ AJA (1923) εὐρίσκομεν ὅλας τὰς περὶ τῶν τύμβων τῆς Κολοφῶνος πληροφορίας, τὰς ὁποίας μᾶς δίδει ἡ ἀνασκαφεὺς καὶ αἱ ὁποῖαι εἶναι αἱ ἑξῆς: «Investigations of the cemeteries revealed a tholos tomb, robbed, but with fragments of Mycenaean pottery; *burned burials with a quantity of geometric pottery*; and unburned interments of the fourth century». Εἰς τοίους ἀκριβῶς χρόνους ἀνήκον τὰ γεωμετρικὰ ἀγγεῖα δὲν ἀναφέρει ἡ ἀνασκάψασα. Οὐδὲ εἶναι δυνατόν νὰ μελετήσωμεν τὰ ἀγγεῖα αὐτά, διότι ἠφανίσθησαν, ὅτε ὁ μικρασιατικὸς πόλεμος τοῦ 1922 ἔθρεσεν ἀπότομον τέρας εἰς τὴν ἀνασκαφὴν.

Εἰς τὴν ἰδίαν ἔκθεσιν, ἀλλ' εἰς τὴν 67^{ην} σελίδα τοῦ AJA 1923, ἡ Goldman ἀναφέρει, ὅτι εἰς τὴν ἀκρόπολιν τῆς Κολοφῶνος ἀπεκαλύφθησαν θεμέλια οἰκημάτων τῆς τετάρτης π.Χ. ἑκατονταετηρίδος, καὶ προσθίεται: «A pit dug through the floor of one of the houses revealed the walls of an earlier house more than four metres below the fourth century level and quantities of interesting geometric pottery». Δυστυχῶς καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα αὐτὰ γεωμετρικὰ ἀγγεῖα δὲν διεσώθησαν. Ὁ Holland ὅμως, ὁ ὁποῖος ἔλαβε μέρος εἰς τὴν ἀνασκαφὴν καὶ ἐξεπόνησεν ὅσα ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια ἔχομεν δι' αὐτὴν, τὸ 1944 περιέγραψε τὰ οἰκήματα αὐτά, ἐδημοσίευσε τομὴν τῆς δοκιμῆς τῆς μνημονευομένης ὑπὸ τῆς Goldman καὶ ἐχρονολόγησε μὲ μεγαλυτέραν ἀκρίβειαν τὰ γεωμετρικὰ ὄστρακα τὰ εὑρεθέντα εἰς τὴν ἀκρόπολιν. Ἴδου τὶ γράφει σχετικῶς¹: «Just above stereo a bit of a gold

1. L. B. Holland, Hesperia 13 (1944), σ. 140, εἰκ. 22 εἰς σ. 141.

ornament and a blackened area were found, indicating a floor at this level». Τὸ κατώτατον τοῦτο στρώμα ἔχει πάχος ἐλάχιστον, ὀλιγώτερον τῶν 0.20 μ., ὡς φαίνεται ἀπὸ τὴν τομὴν τῆς εἰκόνης τοῦ 22. « Then for a height of perhaps 1.20 m. the earth contained only early sherds - one fine one with a geometric pattern and part of a goose, ca. 0.20 m. above stereo, others with groups of dots and angular parallel lines, and pieces of « marbled ware », characteristic Lydian pottery decorated with thin varnish in wavy combed bands, *all belonging to the seventh and early sixth centuries*, the period of Lydian occupation». Κατὰ τὸν Holland λοιπὸν τὰ γεωμετρικὰ ὄστρακα τὰ εὐρεθέντα εἰς τὴν ἀκρόπολιν, προερχόμενα ἀπὸ τὸ πρῶτον κύριον στρώμα τοῦ οἰκισμοῦ τῆς, ἀνήκουν εἰς τὸν 7ον αἰῶνα. Ἀρχαιότερα ὄστρακα δὲν εὐρέθησαν. Τοῦτο βεβαίως δύναται νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὴν τύχην καὶ νὰ ὑποτεθῇ ὅτι εἰς ἄλλα μέρη τῆς ἀκροπόλεως, ἂν ἀνασκαφοῦν, θὰ εὐρεθοῦν ἀρχαιότερα ὄστρακα. Αἱ παρατηρήσεις τῆς Goldman ὅμως καὶ τοῦ Holland δημιουργοῦν τὴν πιθανότητα τοῦ ταυτισμοῦ τῶν τύμβων πρὸς τὰ γεωμετρικὰ ὄστρακα τοῦ ἀνασκαφέντος τμήματος τῆς ἀκροπόλεως, τοῦλάχιστον δὲν ἀποκλείουν τοιαύτην πιθανότητα. Ἄλλ' ἂν ταυτίσωμεν τοὺς τύμβους πρὸς τὰ εὐρήματα τῆς ἀκροπόλεως τότε θὰ πρέπη νὰ θέσωμεν καὶ αὐτοὺς εἰς τὸν 7ον αἰῶνα, ἥτοι εἰς χρόνους μεταγενεστέρους τοῦ Ὁμήρου. Τοῦτο δὲ θὰ ὑποδείξῃ ὅτι καὶ οἱ τύμβοι τῆς Κολοφῶνος, ὡς ὁ τύμβος τῆς Ἄλου, εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιδράσεως τῶν ἐπὶ τῶν κατοίκων τῆς Ἰωνικῆς ἐκείνης πόλεως καὶ κατὰ συνέπειαν δὲν εἶναι τεκμήρια ἀποδεικτικά τῆς πηγῆς, ἐκ τῆς ὁποίας ὁ Ὁμηρος ἠρύσθη τὰς πληροφορίας του διὰ τὰ ταφικὰ ἔθιμα, τὰ ὅποια περιγράφει. Ἡ πιθανότης αὕτη, στηριζομένη εἰς τὰ ὅσα δι' ἀνασκαφῶν γίνονται εἰς ἡμᾶς γνωστά, νομίζω ὅτι εἶναι ἀρκετὴ διὰ νὰ διαγράψῃ τοὺς τύμβους τῆς Κολοφῶνος ἀπὸ τὴν στήλην τῶν ἀποδεικτικῶν τεκμηρίων, μέχρις ὅτου νέα στοιχεῖα δι' ἀνασκαφῶν ἀποκαλυφθέντα παράσχουν θετικώτερα δεδομένα. Ἐπὶ τοῦ παρόντος αἱ ὑπάρχουσαι πληροφορίες, αἱ πληροφορίες τὰς ὁποίας παρέσχον οἱ ἀνασκάψαντες, δύναται νὰ θέσουν τοὺς τύμβους μόνον εἰς τὸν 7ον αἰῶνα, ὁ αἰὼν δ' ἐκεῖνος δὲν ἀνήκει εἰς τὴν περίοδον τῆς δημιουργικῆς δράσεως τοῦ ποιητοῦ τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας. Κατὰ ταῦτα καὶ τὸ δεύτερον χαρακτηριστικὸν παράδειγμα τοῦ κ. Ἀνδρονίκου δὲν ὑποστηρίζει τὰ συμπεράσματά του.

Ἡ ἀνασκόπησις τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων ἐκ τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς, τὰ ὅποια ὑπετέθη ὅτι ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ Ὁμηρος εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν ἐθίμων ταφῆς τῶν ἡρώων του εἶχεν ὑπ' ὄψιν τὰ σύγχρονα ἢ κάπως ἀρχαιότερα τῶν χρόνων τοῦ ἔθιμα, ἄγει εἰς τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα.

Πρῶτον. Κατέστη φανερὰ ἡ ἀσάφεια, ἡ ὁποία ἐπικρατεῖ εἰς τὴν χρονολογικὴν κατάταξιν τῶν εὐρημάτων, τῶν ἀποδοθέντων γενικῶς εἰς τὴν γεωμετρι-

κὴν ἐποχὴν. Τοῦτο ὀφείλεται ἰδίως εἰς τὸν τρόπον τῶν ἀνασκαφῶν καὶ εἰς τὰ ἀτελῆ δημοσιεύματα τῶν ἀνασκαφῶν. Πρὸς τούτοις, ἡ γεωμετρικὴ εἶναι ἐποχὴ μακρὰ, περιλαμβάνουσα τοὺλάχιστον δύο αἰῶνας. Πρωτοῦ χρησιμοποιοῦνθι δεδομένον, τὸ ὅποιον γενικῶς χαρακτηρίζεται ὡς ἀνήκον εἰς τὴν γεωμετρικὴν ἐποχὴν, πρέπει πρῶτον νὰ ἐξακριβωθῇ ἐὰν ἀνάγεται εἰς χρόνους πρὸ τοῦ Ὁμήρου, συγχρόνους ἢ μεταγενεστέρους. Τοῦτο εἶναι ἀδύνατον διὰ πολλὰ παραδείγματα. Ὁ τύμβος τοῦ Βράνεξι καὶ ἡ περὶ αὐτοῦ ἔκθεσις εἶναι σαφὲς δεῖγμα χρονολογικῆς ἀβεβαιότητος. Εἰς τὰ ἀνωτέρω βεβαίως δὲν ἔλαβον ὑπ' ὄψιν τὸ πρόβλημα τὸ σχετικὸν μὲ τὴν χρονολογίαν τοῦ Ὁμήρου, ἀλλ' ἐδέχθην τὰ ὅσα περὶ αὐτοῦ λέγει ὁ κ. Ἀνδρόνικος διὰ νὰ μὴ μακρηγορῶ.

Δεύτερον. Ἡ ἐξακριβωσις τῶν χρόνων τῶν χρησιμοποιουμένων δειγμάτων εἶναι ἀπαραίτητος, διότι πρὸς τὸ τέλος τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς ἔχομεν ἀναβίωσιν τῶν ἐθίμων τῶν περιγραφομένων εἰς τὰ ἔπη, προελθοῦσαν ἀπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἐπῶν. Τὸ παράδειγμα, τὸ ὅποιον χρησιμοποιοῦμεν διὰ νὰ ἀποδείξωμεν τὴν πηγὴν ἐκ τῆς ὁποίας ἠρύσθη ὁ Ὅμηρος τὰς πληροφορίας του ἴσως εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιδράσεως τῶν ποιημάτων του. Παράδειγμα ὁ τύμβος τῆς Ἄλου.

Τρίτον. Τὰ γνωστὰ μέχρι τοῦδε παραδείγματα τύμβου ἐν συνδυασμῷ μὲ καῦσιν ἀποδεικνύονται ὡς ἀνήκοντα εἰς χρόνους μεταγενεστέρους τοῦ Ὁμήρου. Τὸ ἐν ἐξ αὐτῶν (τῆς Ἄλου) ὀφείλει τὴν ὑπόστασίν του εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἐπῶν, ἴσως δὲ καὶ τὸ ἕτερον (τῆς Κολοφῶνος). Οὔτε ἐν παραδείγματι ἐξηκριβωμένου τύμβου ἐν συναφείᾳ μὲ καῦσιν προγενεστέρου τῶν ἐπῶν ἔχομεν εἰς τὴν Ἰωνικὴν γῆν. Τὸ παράδειγμα τοῦ τύμβου τοῦ Ἀσσαρλικ ἀνήκει εἰς τὴν Καρίαν.

Τέταρτον. Τὸ μόνον κοινὸν στοιχεῖον τῶν χρόνων τοῦ Ὁμήρου καὶ τῶν ἐπῶν εἶναι τὸ ἔθιμον τῆς καύσεως. Καὶ αὐτὸ ὁμῶς παρουσιάζει δυσκολίας. Διότι εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Ὁμήρου καὶ εἰς τοὺς κατὰ τι προγενεστέρους παραλλήλως πρὸς τὴν καῦσιν ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ ὁ ἐνταφιασμός. Διὰ τὸ ἐθιμον τοῦ ἐνταφιασμοῦ, τὸ σύγχρονον τοῦ Ὁμήρου, δὲν ἀναφέρεται; Ἡ παρ᾽ αὐτοῖς ἐξηγεῖται μόνον ποιητικῇ ἀδείᾳ.

Πέμπτον. Αἱ διαφοραὶ, τὰς ὁποίας παρουσιάζουν τὰ ταφικὰ ἔθιμα τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς πρὸς τὰ τῶν ἐπῶν, εἶναι σοβαραὶ καὶ ἔχουν σχέσιν πρὸς τὰς ἀντιλήψεις τῶν συγχρόνων τοῦ Ὁμήρου μὲ τὴν κατάστασιν τοῦ νεκροῦ μετὰ θάνατον. Ἡ περὶ τοῦ Ἄδου καὶ τῶν ἐκεῖ παραμενόντων ἀντίληψις τοῦ ποιητοῦ δὲν ταυτίζεται μὲ τὴν ἀντίληψιν τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς του ἢ τῶν κατὰ τι προγενεστέρων, οἱ ὅποιοι εἶχον ἀνεπτυγμένην λατρείαν νεκρῶν.

Ἔκτον. Εἰς τὰ ἔπη δὲν ὑπάρχει ἔχνος ἡρωολατρείας. Εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Ὁμήρου ἡ ἡρωολατρεία ἦτο συνήθης.

Δὲν ὑπάρχει, νομίζω, ἀνάγκη νὰ ἐπεκταθῇ εἰς τὴν ἐξέτασιν καὶ ἄλλων

συναφῶν στοιχείων ὥς αἱ στήλαι, τὰ κενοτάφια, ἡ θυσία ἐνίοτε ἀνθρώπων καὶ ζώων κλπ. Πιστεύω ὅτι ἐτόνισα ἀρχόντως τὰ στοιχεῖα, τὰ ὅποια δὲν ἐξηγοῦνται, ἐὰν δεχθῶμεν τὴν ὑπόθεσιν τῆς γεωμετρικῆς· συγχρόνου πατρό- τητος τῶν ἐθίμων ταφῆς τῶν περιγραφομένων εἰς τὰ ἔπη. Εἰς τὴν ἀρχὴν δὲ τῆς παρουσίας μελέτης ὑπέδειξα ὅτι τὸ σύνολον τῶν ἐθίμων καὶ ὄχι μεμονω- μένα στοιχεῖα πρᾶπει νὰ ληφθῶν ὑπ' ὅψιν εἰς μίαν ἐπιστημονικὴν παραβο- λήν. Ἐν ἀντιθέσει, αἱ ὁμοιότητες τῶν μυκηναϊκῶν καὶ τῶν ὁμηρικῶν ἐθίμων ταφῆς εἰς τὸ σύνολόν των, εἶναι ἀξιοσημείωτοι. Θὰ μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ τὰς ἐπαναλάβω ἀκόμη μίαν φορὰν.

Τὰ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τεκμήρια ἀποδεικνύουν ὅτι καὶ οἱ μυκηναῖοι καὶ οἱ ἥρωες τῶν ἐπῶν ἐδείκνυν ἀδιαφορίαν διὰ τὴν τύχην τῶν ὀστέων τῶν προγενεστέρων, συγγενῶν, φίλων καὶ ἑταίρων. Τοῦτο ὑποδεικνύει ὅτι αἱ βασικαὶ δοξασαὶ περὶ τῆς μετὰ θάνατον καταστάσεως τοῦ ἀνθρώπου ἦσαν περίπου αἱ αὐταὶ εἰς τὴν μυκηναϊκὴν καὶ εἰς τὴν ὁμηρικὴν ἐποχὴν¹. Οἱ ἥρωες τῶν ἐπῶν ἴδρουν τύμβον ἄνωθεν τοῦ χώρου τῆς πυρᾶς. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον χῶμα ἐπεσωρεύετο ἐπὶ τῆς θόλου τῶν βασιλικῶν θολωτῶν τάφων. Ἡ στήλη ἐθεωρεῖτο ὥς « τὸ γέρας θανόντων », ἀποδεικνύεται δὲ ἐν χρήσει εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τῶν μεσοελλαδικῶν χρόνων. Ἀτο- μικά ἀντικείμενα καὶ προμήθειαι ἐλαίου καὶ μέλιτος ἐτέθησαν ἐπὶ τῆς πυρᾶς τοῦ Πατρόκλου. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, ὁμοίας φύσεως κτερίσματα καὶ προ- μήθειαι ἐνετίθεντο εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς τάφους. Καὶ εἰς τὰς δύο ἐποχάς, ζῶα ἀκόμη καὶ ἄνθρωποι, φαίνεται ὅτι ἐθυσιάζοντο ἐνίοτε κατὰ τὴν ταφήν. Δῶρα καὶ νέαι προμήθειαι δὲν προσεφέροντο εἰς τοὺς νεκροὺς τῶν ἐπῶν μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς ταφῆς. Μετὰ τὴν φθορὰν τοῦ σώματος, ὄχι μόνον νέαι προμήθειαι καὶ δῶρα δὲν ἐτίθεντο εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς τάφους, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀρχικά κτερίσματα ἐσκορπίζοντο, ἐθρυμματίζοντο καὶ πολλάκις ἐρρί- πτοντο ἔξω τοῦ τάφου ἢ καὶ ἀφηροῦντο. Ἡ δοξασία ὅτι μετὰ τὴν κἀθοδόν της εἰς τὸν Ἄδην « ἡ ψυχὴ » δὲν εἶχεν ἀνάγκην ὑλικῶν προμηθειῶν ἀποδει- κνύεται κοινή. Σπονδαὶ πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ κατὰ τὴν ταφήν φαίνεται ὅτι χαρακτηρίζουν καὶ τὰς δύο περιπτώσεις. Λατρεία ὅμως νεκρῶν, προγόνων καὶ ἡρώων, δὲν ὑφίστατο οὔτε εἰς τὴν μυκηναϊκὴν οὔτε εἰς τὴν ὁμηρικὴν ἐπο- χήν. Πλήρης ταρίχυσις εἶναι ἄγνωστος, ἐν ᾧ τὰ ἐπιτάφια δέπνα ἀποτελοῦν ἀπαραίτητον μέρος τῆς ταφῆς καὶ εἰς τὰ ἔπη καὶ εἰς τὴν μυκηναϊκὴν περιο- χήν. Τὸ ἔθιμον τῆς ἰδρύσεως κενοταφίων ἀποδεικνύεται κοινόν. Ἡ μόνη καὶ σπουδαιοτάτη διαφορὰ μεταξὺ τῶν ὁμηρικῶν καὶ τῶν μυκηναϊκῶν ἐθί- μων ταφῆς συναντᾶται εἰς τὸν τρόπον ταφῆς, τὸν χρησιμοποιούμενον ὑπὸ τῶν ἡρώων τοῦ ἔπους καὶ τῶν μυκηναίων. Οἱ μὲν ἐχρησιμοποιοῦν τὴν καῦ-

1. Ὁμηρικὴν ἐποχὴν γράφοντες ἐννοοῦμεν τὴν ἐποχὴν εἰς τὴν ὁποίαν φέρονται ὡς ζήσαντες καὶ δράσαντες οἱ ἥρωες τῶν ἐπῶν τοῦ Ὀμήρου.

σιν, οἱ δὲ τὸν ἐνταφιασμόν. Τὴν διαφορὰν ταύτην ἡρμήνευσα, πιστεύω, κατὰ τρόπον σαφῆ καὶ ἱκανοποιητικόν. Οἱ Ἀχαιοὶ κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἐκστρατείας υἱοθέτησαν τὸ ἔθιμον τῆς καύσεως, τὸ χρησιμοποιοῦμενον ὑπὸ τῶν Τρώων. Τὴν ἐξήγησίν μου αὐτὴν συμμαρτυρεῖ καὶ ἡ Lorimer. Αἱ ὁμοιότητες τῶν ἐθίμων ταφῆς τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων καὶ τῶν ὁμηρικῶν εἶναι πολλάι, ἡ δὲ μόνη διαφορὰ ἐρμηνεύεται ἐκ τῶν πραγμάτων. Ἐν ἀντιθέσει αἱ διαφοραὶ αἱ παρατηρηθεῖσαι μεταξὺ τῶν ἐθίμων τῆς γεωμετρικῆς καὶ τῆς ὁμηρικῆς ἐποχῆς εἶναι σοβαραὶ καὶ παραμένουν ἀνεξήγητοι, τὸ μόνον δὲ κοινὸν στοιχεῖον εἶναι τὸ ἔθιμον τῆς καύσεως, τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν ἦτο ὁ μόνος τρόπος ταφῆς τοῦ ὀγδόου αἰῶνος. Κατὰ ταῦτα νομίζω ὅτι τὸ συμπέρασμα τὸ ὁποῖον συνήχθη πρὸ χρόνων ὅτι ὁ Ὅμηρος, περιγράφων τὰ ταφικὰ ἔθιμα τῶν ἡρώων του, εἶχεν ὑπ' ὄψει τὰ μυκηναϊκά ἔθιμα ταφῆς, τὰ ὁποῖα ἐγνώριζεν ἐκ παραδόσεως, εἶναι τὸ μόνον δυνατόν.

Ἦσως εἰς τὸ τέλος μοι ἐπιτραπῇ νὰ προσθέσω ἐν εἰδῇ ἐπιλόγου τὴν « ὁμολογίαν πίστεώς » μου, τὸ *credo* μου, διὰ τὸν Ὅμηρον καὶ τὰ ποιήματά του. Νομίζω ὅτι γνωρίζω ὅτι εἶναι ποιητῆς καὶ οὐχὶ ἱστορικὸς ἡ ἀρχαιολόγος καὶ ὅτι τὰ ἔπη του πρέπει νὰ ἀναγιγνωσκῶνται ὡς ποιήματα καὶ νὰ ἀπολαμβάνωνται ὡς δημιουργήματα θείας φαντασίας καὶ πνοῆς· αὐτὸ ἄλλως τε μᾶς τὸ ἐδίδαξαν οἱ ἀείμνηστοι καθηγηταὶ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν πρὸ πολλῶν ἐτῶν. Πιστεύω λοιπὸν ὅτι ὁ Ὅμηρος ἦτο ὁ ποιητῆς τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας, ὡς διεσώθη εἰς ἡμᾶς, ἐκτὸς τῶν μεταγενεστέρων προσθηκῶν· ὅτι ἔζησε καὶ ἐδημιούργησε τὰ ποιήματά του εἰς τὴν Ἰωνίαν καί, ἐπειδὴ εἶμαι Συμυρναῖος, πιστεύω ὅτι ἐγεννήθη καὶ ἐμεγάλωσεν εἰς τὴν Σμύρνην καὶ παρὰ τὸν Μέλητα ποταμόν. Πιστεύω ὅμως, καὶ εἰς αὐτὸ δὲν εἶμαι μόνος, ὅτι εἰς τὴν δημιουργίαν του ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν καὶ ἐχρησιμοποίησεν ὅχι μόνον τὰς παραδόσεις ἀλλὰ καὶ τὰς ἐμμέτρους παραδόσεις ποὺ διεσώζοντο εἰς τοὺς χρόνους του· ὅτι ἡ ἀρχὴ τῶν ἐμέτρων αὐτῶν παραδόσεων ἀνέχεται εἰς τοὺς χρόνους τῶν γεγονότων, τὰ ὁποῖα ἐξυμνεῖ. Αἱ παραδόσεις αὗται αἱ ἔμμετροι περιελάμβανον ὅχι μόνον ἐξιστορήσεις γεγονότων, ὡς ὁ Τρωϊκὸς πόλεμος ἐν γένει, ὁ ὁποῖος βεβαίως δὲν ἔγινεν εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Ὀμήρου, ἀλλὰ καὶ πληροφορίας σχετικὰς μὲ τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς τοῦ πολέμου, μὲ τὰ ἔθιμά των, μὲ τὰ κτίσματά των. Τὰς πληροφορίας αὐτάς πιστεύω ὅτι ὁ Ὅμηρος διετήρησεν εἰς τὰ ποιήματά του, ἐν ᾧ συγχρόνως ἀπέκλεισε πολλὰ στοιχεῖα τῶν χρόνων του, τὰ ὁποῖα ἦσαν εἰς ἀντίθεσιν μὲ τὰ ἐκ παραδόσεως γνωστά. Εἰς τοὺς χρόνους του ἡ χρῆσις τοῦ σιδήρου διὰ τὴν κατασκευὴν ὅπλων καὶ ἐργαλείων ἦτο γενικὴ· καὶ ὅμως ὁ Ὅμηρος « ἀγνοεῖ » τὴν χρῆσιν αὐτὴν τοῦ σιδήρου καὶ περιορίζεται εἰς τὴν ἐκ παραδόσεως γνωστὴν χρῆσιν τοῦ χαλκοῦ. Εἰς τοὺς χρόνους του ἡ ἡρωολατρεία ἦτο ἀνεπτυγμένη, ἐν τούτοις ὅμως δὲν τὴν ἀναφέρει εἰς τὰ ποιήματά του. Τὰ ἀνάκτορα τῶν ἡρώων περιγράφει ἐξ ὧν γνωρίζει ἐκ παραδόσεως

χωρὶς νὰ προσθήσῃ οὐδὲ ἐν στοιχεῖον συγχρόνων του κτισμάτων. Πιστεύω ὅτι αἱ πληροφορίες αὐταὶ δι' ἕνα ἀρχαιότερον τοῦ Ὀμήρου πολιτισμὸν δὲν παρέχουν πλήρη περιγραφὴν του, ἀλλ' ὅσα στοιχεῖα ὁ ἀρχικὸς στιχουργὸς ἐθεώρησεν ἀναγκαῖα διὰ νὰ ὑπομνήσῃ εἰς τοὺς ἀκροατάς του γνωστὸν εἰς αὐτοὺς τὸν τρόπον ζωῆς. Διὰ τοῦτο ὀρισμέναι λεπτομέρειαι ἐλλείπουν ἀπὸ τὰς περιγραφὰς τῶν ὁμηρικῶν ἔπων, διότι εἶχον παραλειφθῇ καὶ ἀπὸ τὰ ποιήματα, τὰ κατὰλοιπα τῶν ὁποίων ἀπετέλεσαν τὴν ἔμμετρον παράδοσιν τῶν μεταγενεστέρων χρόνων· π.χ. ὁ Ὀμηρὸς ἀγνοεῖ τὰς μυκηναϊκὰς τοιχογραφίας, ἐν ᾗ φαίνεται ὅτι γνωρίζει τὰ κύρια μέρη τῶν μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων, διαφόρων τῶν οἰκημάτων τῆς ἐποχῆς του, διότι δὲν ἀνεφέροντο εἰς τὰς διασωθεῖσας ἔμμετρος παραδόσεις. Πιστεύω ὅτι αἱ πληροφορίες διὰ τὰ ἔθιμα, τὰ κτίσματα καὶ τὰ ἔργα τέχνης ἐνὸς ἀρχαιότερου πολιτισμοῦ, αἱ ὁποῖαι, διασωθεῖσαι εἰς τὰς ἔμμετρος παραδόσεις, περιελήφθησαν εἰς τὰ ἔπη τοῦ Ὀμήρου καὶ τὰς ὁποίας βεβαίως ἡ φαντασία καὶ ἡ δύναμις τοῦ ποιητοῦ ἐποίκιλε, παραμένουν διὰ νὰ μᾶς διδάξουν. Καὶ πιστεύω ὅτι εἶναι ὑποχρέωσις τοῦ ἐπιστήμονος, τοῦ ἐπιζητούντος τὴν γνῶσιν τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, νὰ προσπαθῇ νὰ ἀποκαλύπτῃ τὰς πληροφορίες αὐτὰς ἐν τῷ μέτρῳ τοῦ δυνατοῦ καὶ τῶν δυνάμεων του καὶ νὰ τὰς χρησιμοποιῇ διὰ τὴν διασάφησιν τοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἀποδεικνύεται εἰς τῶν λαμπροτέρων προῖστορικῶν πολιτισμῶν τῆς ἀνθρωπότητος. Τοῦτο καὶ προσπαθῶ νὰ πράξω. Ἐὰν ἡ πίστις μου αὕτη καὶ ἡ προσπάθειά μου νὰ φανῶ συνεπὴς πρὸς αὐτήν, εἶναι ὀρθολογισμός, τότε δέχομαι τὸν χαρακτηρισμὸν καὶ ἔμμένω εἰς αὐτόν, διότι πιστεύω ὅτι μόνον ἡ παρὰλληλος χρῆσις τῶν ἐξηκριβωμένων δι' ἀνασκαφῶν τεκμηρίων καὶ τῶν ὑποδείξεων, τὰς ὁποίας περιλαμβάνουν τὰ ἔπη, ἐπὶ τοῦ παρόντος τοῦλάχιστον καὶ μέχρις ἀνακαλύψεως καὶ ἄλλων γραπτῶν πηγῶν, θὰ μᾶς ἐπιτρέψῃ νὰ σκιαγραφήσωμεν τὸν πολιτισμὸν τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος, τὸν ἀκμάσσαντα πρὸ τῆς λεγομένης καθόδου τῶν Ἡρακλειδῶν.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Ὁ θολωτὸς τάφος Ἀχαρνῶν - Μενιδίου.

Τὰ ἐκ τοῦ δρόμου τοῦ θολωτοῦ τούτου τάφου εὐρήματα κατὰ κανόνα φέρονται ὡς ἀποδεικτικὰ τεκμήρια ὑπάρξεως λατρείας ἡρώων ὅχι μόνον εἰς τοὺς ἱστορικοὺς ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους. Ὁ Nilsson εἰς τὴν δευτέραν ἔκδοσιν τοῦ περὶ Μινωικῆς - Μυκηναϊκῆς θρησκείας συγγράμματός του καὶ εἰς σελίδα 603 γράφει σχετικῶς: «this is the most obvious example of a cult at a tomb persisting through the ages». Οἱ σύγχρονοι ἀκολουθοῦν πιστῶς τὰ συμπεράσματά του, τὰ ὁποῖα νομίζω, ὅτι δὲν δικαιολογοῦνται ἀπὸ τὰ πράγματα. Τὰ συμπεράσματα αὐτὰ ἐστηρίχθησαν ἐπὶ

τῶν δεδομένων, τὰ ὅποια ἐδημοσίευσεν ἰδίως ὁ Wolters εἰς τὸ Jahrbuch τοῦ 1899 καὶ ἐπὶ τῶν δημοσιεύσεων τῶν ἀνασκαφῶν¹. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ὅμως τοῦ Wolters αἱ περὶ μυκηναϊκῶν τάφων καὶ ἐθίμων γνώσεις μας ἡξήθησαν κατὰ πολὺ, ὥστε ἡ ἐκ νέου μελέτη τῶν δεδομένων τοῦ θολωτοῦ τούτου τάφου, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σημερινῶν γνώσεων, καθίσταται ἀπαραίτητος.

Ὡς γνωστόν, ὁ θολωτὸς τάφος τῶν Ἀχαρνῶν-Μενιδίου, τυχαίως ἀνακαλυφθεὶς, ἀνεσκάφη ὑπὸ τοῦ ἐν Ἀθήναις Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου διὰ τοῦ H. Lolling τὸ 1879, τρία ἔτη σχεδὸν κατόπιν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Κύκλου Α ὑπὸ τοῦ Schliemann. Αἱ λεπτομέρειαι, αἱ ὁποῖαι μᾶς χρειάζονται διὰ τὴν μελέτην μας, εἰλημμέναι ἀπὸ τὸ σύγγραμμα τοῦ Nilsson, διὰ τὰ μὴ ὑποτεθῇ ὅτι δὲν ἀποδίδω πιστῶς τὰ ὑπ' αὐτοῦ λεχθέντα, ἔχουν ὡς ἑξῆς: Ὁ δρόμος τοῦ τάφου εὐρέθῃ πλήρης παλαιῶν χωμάτων, τὰ ὅποια ἀπέδειξαν ὅτι διὰ τελευταίαν φορὰν ἐπληρώθη πρὸς τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Τὸ στόμιόν του ἐφράσσετο ὑπὸ ξηροτοίχου, τὸ ἀνώτατον τμήμα τοῦ ὁποίου ἐπερατοῦτο ὀλίγον κάτωθεν τοῦ ὑπερθύρου. Κατ' ἀκολουθίαν ἄνοιγμα 0.30 μ. περίπου εἶχεν ἀφεθῇ εἰς τὸ ἀνώτατον τμήμα τοῦ στομίου. Τὸ ἄνοιγμα αὐτὸ « had later been blocked by stones fallen down from the walls into the dromos. In the lowest layers of this mass of stones several sherds of Mycenaean vases² and large fragments of coarse pottery and pithoi were found³. These sherds and fragments were blackened by smoke, even in their interior ». Εἰς τὸν δρόμον καὶ εἰς διάφορα σημεῖα εὐρέθησαν ὄστρακα καὶ ἀγγεῖα τῶν ἱστορικῶν χρόνων: (α) Ἐξ μέτρα ἀπὸ τοῦ στομίου καὶ εἰς βάθος 3 1/2 μ. ἀπὸ τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους εὐρέθησαν ἐν πρώιμον Ἀττικὸν ἀγγεῖον καὶ μερικά ὄστρακα. (β) Ἀπὸ τοῦ σημείου ἐκείνου περὶ τὰ δέκα μέτρα πρὸς ἀνατολὰς, καὶ παρὰ τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ δρόμου, εὐρέθησαν πολλὰ τεμάχια ἀγγείων, μετὰ τῶν ὁποίων ἦσαν τεμάχια κορινθιακῶν ληκύθων, ἀγγείων μελανόμορφον τοῦ Σοφίλου καὶ τεμάχια πηλίνων εἰδωλίων. (γ) Περὶ τὰ δύο μέτρα ἀκόμη πρὸς ἀνατολὰς, εἰς βάθος 1 1/2 μ., εὐρέθησαν πολλὰ τεμάχια ἀγγείων ρυθμοῦ κορινθιακοῦ καὶ μελανόμορφου καὶ τεμάχια πηλίνων εἰδωλίων. Τὰ εὐρήματα αὐτὰ ὁ Wolters ἐποθεύθησεν εἰς τὴν τομὴν τοῦ τάφου, τὴν ὁποίαν ἀναδημοσιεύομεν εἰς τὴν εἰκόνα ὑπ' ἀριθμὸν 1. Παρὰ τὸ ὑπερθύρον ἔχομεν τὰ ὑπ' ἀριθμὸν 48 μέχρι τοῦ 52 καὶ 58 μυκηναϊκά ὄστρακα. Τὰ ὑπ' ἀριθμὸν 53-54 ὄστρακα εἶναι τὰ τῆς ομάδος (α)· τὰ ὑπ' ἀριθμὸν 40-44, 20-27 καὶ 38-40 εἶναι τὰ ὄστρακα τῶν ομάδων (β) καὶ (γ).

1. H. G. Lolling, κλπ., Das Kuppelgrab bei Menidi, 1880. Paul Wolters, « Vasen aus Menidi. II », Jahrbuch 14 (1899), σ. 103-135.

2. Ἀρ. 48-52, ὡς φέρονται εἰς τὴν δημοσίευσιν καὶ τὴν τομὴν τοῦ Wolters, ἔ.ἀ., σ. 113-114 καὶ 116.

3. Nilsson, ἔ.ἀ., σ. 601-602. Lolling, Das Kuppelgrab, σ. 8.

Ἐκτὸς τῶν εὐρημάτων τούτων ὁ Nilsson ἀναφέρει καὶ τὴν εὕρεσιν πυρῶν εἰς τὸν δρόμον : « About five metres from the door and a metre beneath the surface a layer of earth mingled with ashes and some fragments of bones were noted. Similar remains, though in a smaller quantity, were also found much deeper down ».

Ἐπὶ τῶν δεδομένων τούτων στηριζόμενος καὶ ἀκολουθῶν τὴν γνώμην τοῦ Wolters, ὅτι τὰ μυκηναϊκὰ ὄστρακα πρέπει νὰ ἀποδοθῶν εἰς λατρείαν, ὁ Nilsson συνήγαγε τὸ περὶ λατρείας νεκρῶν ἡρώων συμπέρασμά του. Εἰς σελίδα 603 συμπεραίνει : « This is the most obvious example of a cult at a tomb persisting through the ages from the Mycenaean downwards to classical times and there is no doubt that it must be called a hero cult, even if we do not know by what name the hero was called ». Τὸ ὅτι ἐδέχθη ὅτι ἡ λατρεία αὐτὴ τοῦ ἡρώος ἦτο συνεχὴς διὰ τῶν αἰώνων, ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν ὧσων λέγει εἰς τὴν σελίδα 601 : « From the time when the tomb was closed somewhere before the end of the Mycenaean age the cult went on uninterruptedly into the fifth century B.C., as is shown by the discovery of offerings in the dromos ». Ἡ μελέτη τῶν ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τάφου προσελθόντων στοιχείων καὶ τῶν γραφομένων ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Nilsson προάγει εἰς τὰς ἀκολουθούσας παρατηρήσεις :

Πρῶτον. Ἡ συνεχὴς λατρεία, ἀπὸ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων μέχρι καὶ τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος, τὴν ὁποίαν διδάσκει ὁ Nilsson, δὲν ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν πραγμάτων, ὥς καὶ αὐτὸς τὰ ἐκθέτει. Τὰ ἀρχαιότερα εὐρήματα τῶν ἱστορικῶν χρόνων, τὰ εὐρεθέντα εἰς τὸν δρόμον, ἀνάγονται εἰς τὰ μέσα τοῦ 8ου π.Χ. αἰῶνος. Τὰ πρὸ τοῦ ὑπερθύρου εὐρεθέντα προϊστορικά ὄστρακα δύνανται νὰ τεθοῦν εἰς τὸν 12ον π.Χ. αἰῶνα. Οὐδὲν εὖρημα ἔχομεν ἀπὸ τοὺς ἐνδιαμέσους αἰῶνας, ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 12ου μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 8ου π.Χ. αἰῶνος. Τὰ ἐκ τοῦ δρόμου εὐρήματα ἀποδεικνύουν τὴν ὑπαρξίν μεγάλου κενοῦ — lacuna, ὥς θὰ ἔλεγον οἱ φιλόλογοι — τριῶν καὶ πλέον αἰώνων, διότι κατάλοιπα ἐκ τῶν αἰώνων αὐτῶν δὲν εὐρέθησαν. Κατ' ἀκολουθίαν, τὸ συμπέρασμα τῆς συνεχοῦς καὶ ἄνευ διακοπῆς (uninterrupted) λατρείας διὰ τῶν αἰώνων δὲν δικαιολογεῖται ἐκ τῶν πραγμάτων.

Δεύτερον. Τὰ μυκηναϊκὰ ὄστρακα, τὰ εὐρεθέντα πρὸ τοῦ στομίου, ὑποτίθεται ὅτι ταῦτα ἀνήκουν εἰς ἀφιερώματα, ἀποδεικνύοντα λατρείαν. Τὰ « ἀφιερώματα » αὐτὰ ἐτέθησαν εἰς τὴν θέσιν, εἰς τὴν ὁποίαν εὐρέθησαν, ἂφ' οὗ ἔπαυσεν ἡ χρῆσις τοῦ τάφου διὰ νέας ταφάς. Τὰ « ἀφιερώματα » ὑποτίθεται ὅτι ἐκαλύφθησαν ἀπὸ τοὺς λίθους, οἱ ὅποιοι κατέπεσαν ἀπὸ τοὺς τοίχους εἰς τὸν δρόμον. Θὰ πρέπη, νομίζω, νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἦσαν πλήρη ἄγγεϊα, ὅτε κατετέθησαν, καὶ ὅτι ἐθραύσθησαν ὅταν οἱ λίθοι κατέπεσαν. Διὰ τὴν τότε δὲν ἀνευρέθησαν ὅλα ἢ τὰ περισσότερα τεμάχια τῶν ἀλλὰ μόνον μερικὰ ὄστρακα ; Θὰ ὑποτεθῇ ἴσως ὅτι τὰ ὑπόλοιπα τεμάχια ἐχάθησαν κατὰ

τὴν ἀνασκαφήν. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη εἶναι ἀδύνατος, ἀφ' ἑνὸς μὲν διότι, ὡς ἐκ τῆς δημοσιεύσεως φαίνεται, ἡ ἀνασκαφή ἐγένετο μὲ πολλὴν προσοχήν, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι τὸ περιβάλλον, εἰς τὸ ὁποῖον τὰ ὄστρακα ταῦτα εὐρέθησαν, ἀποκλείει τοιαύτην ὑπόθεσιν. Καὶ ἐδῶ εἰς βοήθειαν τοῦ μελετητοῦ ἔρχεται ἡ ἀνασκαφικὴ πείρα, ἡ ὁποία ἔκαμε καὶ τοὺς ἀνασκάψαντας τὸν τάφον νὰ μὴ δώσουν μεγάλην σημασίαν εἰς τὰ ὄστρακα. Εἰς μίαν ἀνασκαφήν ὁ ἀφανισμὸς δστράκων καὶ ἡ ἐξ ἀπροσεξίας τῶν ἐργατῶν, καὶ τῶν ἀρχαιολόγων συνάμα, ἀπόρριψις τῶν μὲ τὸ χῶμα εἶναι ὄχι μόνον πιθανὴ ἀλλὰ καὶ ἀποδεικνύεται ἀπὸ πολλὰς περιπτώσεις. Τὰ περὶ οὗ ὁ λόγος ὄστρακα ὅμως εὐρέθησαν «in the lowest layers of this mass of stones», μεταξὺ καὶ κάτωθεν λίθων, ὡς φανερώνει καὶ ἡ τομὴ τοῦ Wolters. Οἱ λίθοι αὐτοὶ θὰ ἀφηρεθῶσαν, ὡς συνήθως, ὁ εἰς κατόπιν τοῦ ἄλλου, διότι βεβαίως εἶναι ἀδύνατος ἡ σκαφὴ τῶν καὶ ἡ διὰ τοῦ πτύου ἀπόρριψις τῶν, ὡς γίνεται διὰ τὸ χῶμα. Ὡς ἕκαστος τῶν λίθων ἀφηρεῖτο, ἀπεκαλύπτοντο τὰ κάτωθεν ἢ τὰ περὶ αὐτὸν ὄστρακα· ταῦτα δὲ θὰ ἦτο ἀδύνατον οἱ ἐργάται νὰ παρίδουν. Ἐπίσης ἀδύνατον εἶναι νὰ υποθέσωμεν ὅτι θὰ ἐκράτουν μερικὰ μόνον καὶ τὰ ἄλλα θὰ τὰ ἀπέρριπτον. Ἐπιβάλλεται λοιπὸν τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὰ ὄστρακα ἐτέθησαν ὡς ὄστρακα, ἴσως ὄχι τόσον θρυμματισμένα, καὶ οὐχὶ ὡς πλήρη ἀγγεῖα ἐκεῖ πού εὐρέθησαν. Εἶναι νομίζω ἀδύνατον νὰ υποθέσωμεν ὅτι οἱ λατρεύοντες ὡς «ἀφιέρωματα» ἀνέθηκαν ὄστρακα ἀγγείων.

Τὰ ὄστρακα προφανῶς εἶχον ἔκτεθῇ εἰς πυράν, διότι αἱ ὕψεις τῶν ἦσαν μαυρισμένοι. Ποῦ ἐγένετο ἡ ἔκθεσις τῶν αὐτῇ; Πιθανώτατα ἐκεῖ ὅπου ἐτελεῖτο καὶ ἡ ὑποτιθεμένη λατρεία, ἥτοι πρὸ τοῦ στομίου, εἰς τὸ μέρος ὅπου εὐρέθησαν τὰ ὄστρακα. Ἀλλ' ἔχνη πυρᾶς δὲν ἀναφέρονται εἰς τὰ κατώτατα στρώματα τῶν λίθων. Τὰ ὑπ' ἀριθμὸν 58 ὄστρακα χονδροειδῶν ἀγγείων εὐρέθησαν περὶ τὸ ἐν μέτρον ἄνωθεν τοῦ ἐπιπέδου τοῦ κατωτάτου στρώματος τῶν λίθων, ὡς φαίνεται ἐκ τῆς τομῆς τοῦ Wolters. Καὶ αὐτὰ ἔφερον «deutlichen Spuren der Einwirkung des Feuers». Ἐὰν τὰ ὄστρακα εἶναι κατάλοιπα λατρείας καὶ ἐμαυρίσθησαν ἀπὸ τὴν πυράν, ἡ ὁποία ἦτο μέρος τῆς λατρείας, τότε ἔχνη τῆς πυρᾶς ἔπρεπε νὰ εὐρεθῶν περὶ αὐτά. Ἡ πυρὰ θὰ ἠνάπτετο μεταξὺ τῶν «καταπεσόντων λίθων» καὶ οἱ ἔκτεθέντες εἰς τὴν πυράν λίθοι θὰ ἔφερον σαφεῖ ἔχνη πυρακτώσεως. Τοιοῦτό τι δὲν ἐσημειώθη ὑπὸ τῶν ἀνασκαφάντων. Τὸ ὅτι ἦσαν εἰς θέσιν νὰ διακρίνουν τοιαῦτα ἔχνη, ἐὰν ὑπῆρχον, ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς ἀποκαλύψεως καταλοίπων πυρῶν, τὰς ὁποίας ἐξεχώρισαν εἰς διάφορα σημεῖα τῆς ἐπιχώσεως τοῦ δρόμου, ὡς λέγει καὶ ὁ Nilsson. Εἶναι ἄρα γε δυνατόν νὰ υποτεθῇ, ὅτι «ἀναθήματα» ἐκάησαν εἰς ἄλλο τι μέρος καὶ κατόπιν μέρος τῶν δστράκων μόνον μετεφέρθη καὶ ἀπετέθη πρὸ τοῦ ὑπερθύρου; Νομίζω ὅτι ἡ ὑπόθεσις αὕτη εἶναι παράλογος. Τὰ ἔχνη λοιπὸν μαυρίσματος καὶ καπνοῦ, τὰ διασπθέντα εἰς τὰ ὄστρακα, δὲν ἀποτελοῦν ἀποδεικτικὰ τεκμήρια τῆς χρήσεώς τῶν ὡς ἀναθημάτων καὶ

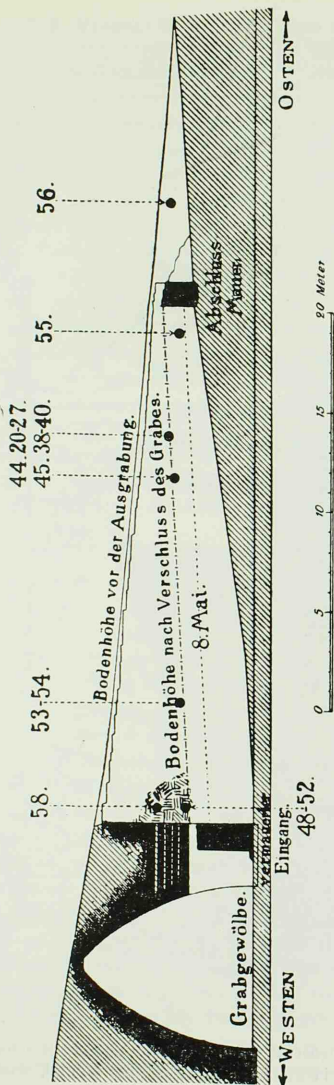
κατὰ συνέπειαν δὲν εἶναι ἐνδεικτικά λατρείας ἥρωος. Κατωτέρω θὰ ἴδωμεν πῶς τὰ ἴχνη αὐτὰ ἐρμηνεύονται.

Τρίτον. Τὸ ἐπίπεδον τῆς ἐπιχώσεως τοῦ δρόμου. Μετὰ τὴν τελευταίαν ταφὴν ὁ δρόμος ἐπληρώθη χώματος. Μετὰ δὲ τὴν πλήρωσιν αὐτὴν, κατὰ τὸν Wolters καὶ τὸν Nilsson, θὰ ἀπετέθησαν τὰ μυκηναϊκά « ἀναθήματα - ὄστρακα » πρὸ τοῦ ὑπερθύρου. Κατ' ἀκολουθίαν, τὸ σημεῖον εἰς τὸ ὁποῖον εὐρέθησαν θὰ ἦτο καὶ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἄνωθεν τοῦ πληρωθέντος δρόμου εἰς τοὺς χρόνους τῆς ἀποθέσεως. Κατὰ τὸν Wolters, τὸ ὕψος ἀπὸ τοῦ βράχου τῆς ἐπιφανείας ἐκείνης ὑποδεικνύεται καὶ ὑπὸ τῆς θέσεως τῶν ἀναθημάτων τῶν ἱστορικῶν χρόνων καὶ ὑπὸ τοῦ ὕψους τοῦ τοίχου, ὁ ὁποῖος ἔκλειε τὸν δρόμον τοῦ τάφου κατὰ τὸ ἀνατολικὸν αὐτοῦ ἄκρον. Ἐπὶ τῶν ἀναθημάτων τούτων βασιζόμενος εἰς τὴν τομὴν τοῦ ὁ Wolters ὑπελόγησε τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐπιπέδου, τὸ ὁποῖον ἐσχηματίσθη μετὰ τὴν πλήρωσιν τοῦ δρόμου πρὸς τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Τοῦτο καθιστᾷ προφανὲς διὰ τῆς ἐπιγραφῆς « Bodenhöhe nach Verschluss des Grabes » (εἰκ. 1). Καὶ ὁ Nilsson φαίνεται ὅτι ἐδέχθη τὴν γνώμην τοῦ Wolters.

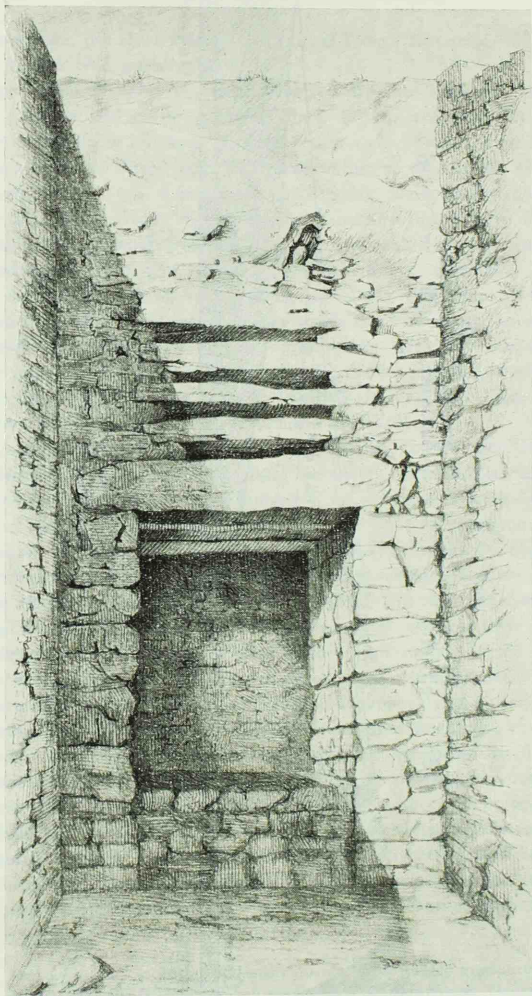
Προσεκτικὴ μελέτη τῆς γραμμῆς τῆς ἐπιφανείας, τοῦ « Bodenhöhe », θὰ φανερώσῃ ὅτι ἡ ὑποτεθεῖσα ἐπιφάνεια ἀποκλίνει, κατωφερίζει, πρὸς τὴν πρόσοψιν τοῦ τάφου. Εἶναι τοῦτο δυνατόν ἢ καὶ πιθανόν; Νομίζω ὅχι. Διότι τὰ ὕδατα τῶν βροχῶν θὰ εὕρισκον φυσικὸν ροὴν πρὸς τὸ ὑπερθύρον καὶ θὰ κατέκλυζον τὴν θόλον. Εἶναι δὲ γνωστὸν πόσον οἱ μυκηναῖοι ἐφρόντιζον νὰ κρατήσουν τὴν θόλον στεγανὴν καὶ νὰ ἀπαλλάξουν τὸ δάπεδόν της ἀκόμῃ καὶ ἀπὸ τὰ ὕδατα, τὰ ὁποῖα πιθανῶς θὰ εἰσέδυσον διὰ τῶν τοιχωμάτων. Ὁ « τάφος τῆς Κλυταίμηςτρας » σαφῶς χαρακτηρίζει τὴν μέριμναν αὐτήν¹. Ἴσως ὑποτεθῇ ὅτι τὸ χῶμα, τὸ ὁποῖον ἔφθανε κατὰ τὴν τομὴν τοῦ Wolters μέχρι τοῦ ὑπερθύρου, ἦτο ἀρκετὸν διὰ νὰ συγκρατῇ τὰ ὕδατα τῶν βροχῶν. Τὰ ὕδατα αὐτὰ τότε θὰ συνελέγοντο πρὸ τοῦ ὑπερθύρου. Ἡ εἰκὼν τῆς προσόψεως τοῦ τάφου, τὴν ὁποίαν ἐδημοσίευσαν οἱ ἀνασκαφεῖς καὶ τὴν ὁποίαν ἀναδημοσίευσεν εἰς τὴν εἰκόνα μας ὑπ' ἀριθμὸν 2, φανερῶνει ὅτι ἡ ἄνωθεν τοῦ ὑπερθύρου ἀνωδομὴ τῆς προσόψεως δὲν ἔχει τὸ σύννηθες ἀνακουφιστικὸν τρίγωνον, ἀλλὰ σχηματίζεται ἀπὸ ἐπαλλήλους πλακωτοὺς λίθους ὀριζοντίως τεθειμένους καὶ καταλείποντας κενὰ διαστήματα μεταξὺ των². Τὰ κενὰ αὐτὰ διαστήματα διήκουν δι' ὅλου τοῦ πλάτους τῆς τοιχοδομίας. Τὰ ὕδατα, τὰ ὁποῖα λόγῳ τῆς κλίσεως τοῦ « Bodenhöhe κλπ. » θὰ συνελέγοντο πρὸ τῆς προσόψεως, θὰ εἰσέρρεον διὰ τῶν κενῶν εἰς τὴν θόλον μὲ καταστρεπτικά

1. Τὰ τοιχώματα τῆς θόλου ἐκάλυπτον συνήθως διὰ παχέος στρώματος ὕδατο-στεγοῦς πηλοῦ, εἰς τὸν θάλαμον δὲ τοῦ τάφου τῆς Κλυταίμηςτρας ἐλάβυσαν καὶ χάνδακα διὰ τὴν διαρροὴν τῶν ὑδάτων ἔξω τοῦ θαλάμου καὶ τοῦ δρόμου.

2. Das Kuppelgrab, σ. 7-8. Τὰ κενὰ αὐτὰ ποικίλλουν μεταξύ 0.20 καὶ 0.15 μ.

Εἰκὼν I. Τομὴ θολωτοῦ τάφου Ἀχαρνῶν - Μενιδίου
κατὰ τὸν Paul Wolters, Jahrbuch, 14 (1899), σ. 116, εἰκ. 24.

Εἰκὼν 2. Πρόσοψις θολωτοῦ τάφου Ἀχαρνῶν Μενιδίου.
H. G. Lolling, Das Kuppelgrab bei Menidi, πῖναξ II.

ἀποτελέσματα. Ἄλλως τε εἶναι ἀπίθανον ὅτι οἱ Μυκηναῖοι θὰ ἄφηναν ἐκτεθειμένην τὴν πρόσοψιν μὲ τὰ κενά της ἀμέσως ἄνωθεν τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους. Οἱ συγγενεῖς τῶν ταφέντων βεβαίως δὲν θὰ ἐξέθετον τὸν τάφον καὶ τὸ περιεχόμενόν του εἰς προφανεῖς κινδύνους ἐκ τῶν ὑδάτων τῶν βροχῶν καὶ τῶν τυμβωρύχων. Ἀσφαλῶς θὰ ἐπλήρουν τὸν δρόμον οὕτως ὥστε καὶ ἡ φυσικὴ ροὴ νὰ εἶναι ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολάς, πρὸς τὴν ἔξοδον τοῦ δρόμου, καὶ τὰ κενὰ τῆς προσόψεως νὰ καλύπτονται. Κατὰ ταῦτα ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἐπιπέδου μετὰ τὴν πλήρωσιν τοῦ δρόμου θὰ ἦτο κατὰ πολὺ ὑψηλότερον τῆς γραμμῆς τοῦ « Bodenhöhe » τοῦ Wolters καὶ κατὰ συνέπειαν τὰ μυκηναϊκὰ ὄστρακα, τὰ ὁποῖα ἐκλαμβάνονται ὡς ἀναθήματα, θὰ ἦσαν ὄχι ἐπ' αὐτῆς, ὡς ἀρμόζει εἰς ἀναθήματα, ἀλλὰ πολὺ βαθύτερον αὐτῆς. Τὸ ὕψος τῆς ἐπιφανείας μετὰ τὴν πλήρωσιν ἴσως ὑποδεικνύεται ὑπὸ τῶν ὑπολειμμάτων τῆς πυρᾶς καὶ τῶν ὀστέων, τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν μόνον ἐν μέτρῳ κάτω τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους καὶ περὶ τὰ πέντε μέτρα ἀπὸ τῆς προσόψεως, τὰ ἔχνη αὐτὰ ἴσως ἦσαν τὰ κατάλοιπα τοῦ τελευταίου ἐπιταφίου δείπνου τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων. Ἐὰν πράγματι οὕτως ἔχῃ τὸ πρᾶγμα τότε ἡ ἐπιφάνεια μετὰ τὴν πλήρωσιν τοῦ δρόμου θὰ ἦτο περὶ τὸ ἐν μέτρῳ κάτω τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας καὶ ἡ χυτὴ γῆ, τὴν ὁποίαν ἐπεσώρυσαν, θὰ ἐκάλυπτε τὴν πρόσοψιν μέχρι τοῦ γείσου της.

Τέταρτον. Αἱ πρὸ τοῦ ὑπερθύρου καὶ τῆς ἀνωδομῆς τῆς προσόψεως λίθοι. Ὑποτίθεται ὅτι οἱ λίθοι αὐτοὶ κατέπεσαν ἀπὸ τοὺς τοίχους εἰς τὸν δρόμον. Διὰ νὰ φθάσουν εἰς τὸ βάθος ὅπου εὑρέθησαν θὰ ὑπῆρχε κενὸς χώρος πρὸ τῆς ἀνωδομῆς τῆς προσόψεως καὶ μέχρι τοῦ ἀνοίγματος τοῦ κάτωθεν τοῦ ὑπερθύρου τοῦ τάφου. Διότι κατὰ τὸν Nilsson « the opening had later been blocked by stones fallen down from the walls into the dromos ». Εἶναι ἄρα γε δυνατόν νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι τὸ ἄνοιγμα αὐτὸ παρέμενε ἐκτεθειμένον μέχρις ὅτου — later ὅπως λέγεται — ἐκλείσθη ὑπὸ τῶν καταπεσόντων λίθων; Ἐὰν ἔμενε ἀνοικτὸν δὲν θὰ ἐσχημάτιζεν ὀχετόν, σχεδόν, διὰ τὰ ὕδατα τῆς βροχῆς; Ὅπως εἶδομεν ἀνωτέρω, ἡ ἐπιφάνεια ἡ σχηματισθεῖσα μετὰ τὴν πλήρωσιν τοῦ δρόμου πιθανώτατα θὰ ἔφθανε εἰς σημεῖον ὑψηλότερον καὶ τῆς γραμμῆς τοῦ Wolters καὶ τοῦ ὑπερθύρου. Πῶς λοιπὸν οἱ λίθοι θὰ εὑρισκον κενὸν διὰ νὰ διεισδύσουν κάτωθεν τῆς ἐπιφανείας αὐτῆς, ἵνα κλείσουν τὸ ἄνοιγμα τοῦ στομίου; Κατὰ τὴν τομὴν τοῦ Wolters ἡ πρὸ τῆς ἀνωδομῆς τῆς προσόψεως « μάζα τῶν λίθων » κατὰ τὴν βάσιν της εἶχε πλάτος ὑπὲρ τὰ 2 μέτρα καὶ ὕψος περὶ τὰ 3 μέτρα. Ἐξ ἄλλου ἡ παρεχομένη ὑπὸ τῶν ἀνασκαφῶν πρόσοψις διετῆρει κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν λίθων της (εἰκ. 2). Ὅλος ὁ ὄγκος τῶν πρὸ τῆς προσόψεως λίθων ἦτο ἀδύνατον νὰ εἶχε καταπέσει ἐκ τῶν τοίχων της καὶ ἐκ τῶν παρακειμένων τοίχων τοῦ δρόμου, διότι οἱ τοῖχοι ἐκεῖνοι διεσώζοντο σχετικῶς καλῶς. Οὕτε ἦτο δυνατόν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι οἱ κατακορύφως καὶ βαθμηδὸν

καταπεσόντες πλακωτοὶ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον λίθοι, οἱ χρησιμοποιηθέντες διὰ τὴν οἰκοδομὴν τοῦ τάφου, θὰ ἐκύλισαν εἰς πλάτος δύο μέτρων κατὰ τὴν βάσιν. Δι' ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ « μᾶζα τῶν λίθων » δὲν κατέπεσε πρὸ τῆς προσόψεως ἀφ' οὗ ἐπληρώθη ὁ δρόμος καὶ ἐγκατελείφθη ὁ τάφος, οὐδὲ ἐκάλυψε χώρον ὅπου ἐτελεῖτο λατρεία. Καὶ ἡ « μᾶζα αὐτῆς τῶν λίθων » ἐξηγείται ἀσφαλῶς ἀπὸ τεκμήρια συναχθέντα ἀπὸ ἀνασκαφὰς ἄλλων μυκηναϊκῶν τάφων καὶ ἡ ἐξήγησις αὐτῇ δὲν ἔχει καμμίαν ἀπολύτως σχέσιν μὲ λατρείαν.

Ἡ μελέτη καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῶν στοιχείων τῶν προελθόντων ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ δρόμου τοῦ θολωτοῦ τάφου τῶν Ἀχαρνῶν - Μενιδίου ἀπέδειξε, νομίζω, ὅτι ταῦτα οὔτε μεμονωμένως οὔτε συνολικῶς ἀποδεικνύουν τὴν ὑπαρξιν λατρείας νεκροῦ ἥρωος κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν. Ἡ ἐρμηνεία, τὴν ὁποίαν ἔδωσαν εἰς τὰ στοιχεῖα αὐτά, ἀποδεικνύεται ἀδύνατος. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἐρμηνεύονται πλήρως ἀπὸ τὰ παρὰλληλα δεδομένα τὰ συναχθέντα ἀπὸ τὰς ἀνασκαφὰς ἄλλων συγχρόνων τάφων.

Πρῶτον. Οἱ πρὸ τοῦ ὑπερθύρου καὶ τῆς ἀνωδομῆς τῆς προσόψεως λίθοι. Ὁ Nilsson, ὡς εἶδομεν, λέγει σχετικῶς: « this opening », δηλαδὴ τὸ ἄνοιγμα, τὸ ὁποῖον ἀφῆθη μεταξὺ τοῦ ἀνωτάτου τμήματος τοῦ ξηροτοίχου, τοῦ φράσσοντος τὸ στόμιον, καὶ τοῦ ὑπερθύρου, « had later been blocked by stones fallen down from the walls into the dromos ». Μέρος τῆς φράσεως αὐτῆς ἀναποκρίνεται πρὸς τὰ πράγματα καὶ μέρος εἶναι ὑποθετικόν. Τὸ ὅτι οἱ λίθοι ἔφραζον τὸ ἄνοιγμα ἀπεδείχθη ὑπὸ τῆς ἀνασκαφῆς καὶ ἀναποκρίνεται εἰς τὰ πράγματα. Τὸ πότε τοῦτο ἐγένετο — τὸ later δηλαδὴ — καὶ πῶς — by stones fallen down from the walls into the dromos — εἶναι ὑπόθεσις, τὴν ὁποίαν ὁ γράψας ἀφῆκεν ἀναπόδεικτον.

Πρέπει νὰ τονισθῇ, ὅτι τὸ μικρὸν ἄνοιγμα εἰς τὸ ἀνώτατον μέρος τοῦ στομίου καὶ ὁ πρὸ τῆς ἀνωδομῆς τῆς προσόψεως τοῦ θολωτοῦ τάφου τῶν Ἀχαρνῶν - Μενιδίου ὄγκος τῶν λίθων δὲν εἶναι στοιχεῖα μοναδικὰ καὶ ἰδιάζοντα συναντώμενα μόνον εἰς τὸν τάφον αὐτόν. Ὁ Τσουντας καὶ εἰς τὰς Μυκῆνας αὐτὰς ἀνεῦρε δείγματα, τὰ ὁποῖα παρέχουν τὰ αὐτὰ ἀκριβῶς στοιχεῖα, ὅχι εἰς θολωτοὺς ἀλλ' εἰς τοὺς θαλαμωτοὺς τάφους, τοὺς ὁποίους ἀνέσκαψεν. Αἱ παρατηρήσεις, τὰς ὁποίας μᾶς παρέχει, καὶ αἱ ἐξηγήσεις του ἐρμηνεύουν πλήρως καὶ τὰ στοιχεῖα, τὰ προελθόντα ἀπὸ τὸν δρόμον τοῦ τάφου τῶν Ἀχαρνῶν - Μενιδίου. Ἰδοὺ τὶ σχετικῶς ἐδίδαξεν ὁ Τσουντας εἰς τὴν σοφωτάτην περὶ τῶν « Ἀνασκαφῶν τάφων ἐν Μυκῆναις » μελέτην του, τὴν δημοσιευθεῖσαν εἰς τὴν Ἐφημερίδα τὴν Ἀρχαιολογικὴν τοῦ 1888. Εἰς τὴν σελίδα 129 γράφει: « Τὰ στόμια ἦσαν πάντοτε πεφραγμένα διὰ τοίχου ἐκ λίθων κοινῶν, ἅπαξ δὲ (τάφος 24ος) ἐκ πλίνθων ὤμων ὁ τοίχος ὁμοῦ δὲν ἔφθανεν ἀκριβῶς μέχρι τοῦ ὑπερθύρου, ἀλλ' ἀφίνετο πάντοτε μικρὸν κενόν » [ὅπως καὶ εἰς τὸν θολωτὸν τάφον τῶν Ἀχαρνῶν - Μενιδίου]· « κατόπιν ἐπλη-

ροῦτο ὁ δρόμος διὰ χωμάτων, ὅταν δὲ ἡ πλήρωσις ἐφθανεν ὀλίγον κατωτέρω τοῦ ὑπερθύρου, ἔθετον πρὸ τοῦ κενοῦ λίθους ὀγκώδεις, οἵτινες ἐμπόδιζον τὰ χώματα νὰ καταρρεύσωσιν εἰς τὸν θάλαμον » [διὰ τὸν τάφον τοῦ Μενιδίου ὁ Nilsson γράφει : « this opening had been blocked by stones »]· « ἐπὶ τῶν ὀγκωδῶν λίθων », συνεχίζει ὁ Τσουντας, « ἔρριπτον εἰτα ἄλλους πολλοὺς μέχρι τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῆς γῆς οὕτως ὥστε τὸ πρὸ τοῦ τριγώνου » [δηλαδή τὸ πρὸ τῆς ἀνωδομῆς τῆς προσόψεως τμήμα] « μέρος τοῦ δρόμου ἐπληροῦτο κυρίως διὰ λίθων » [ὅπως καὶ εἰς τὸν θολωτὸν τῶν Ἀχαρνῶν - Μενιδίου]¹, « ὣν ἡ ἐξαγωγή », συνεχίζει ὁ Τσουντας, « ἄνωθεν ἦτο δυσκολωτάτη, ἂν μὴ ὅλως ἀδύνατος, διότι, ὡς εἵπομεν ἤδη, τὰ χεῖλη τοῦ δρόμου μάλιστα πρὸ τοῦ στομίου συνερχόμενα σχεδὸν ἐκλείοντο· διὰ ν' ἀνοιγῇ λοιπὸν ὁ τάφος ἀνάγκη ἦτο ν' ἀρχίσωσιν ἐκκενοῦντες τὸν δρόμον ἀπὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ αὐτοῦ ἄκρου, ὃ ἀπῆτει πολὺν χρόνον καὶ πολλὴν ἐργασίαν ». Σημειωτέον ὅτι ὁ Τσουντας ἀνέσκαψε θαλαμωτοὺς τάφους λαξεντοὺς εἰς τὸν βράχον καὶ οὐχὶ κτιστούς. Κατ' ἀκολουθίαν οἱ λίθοι, τοὺς ὁποίους ἀνεῦρε πρὸ τῆς ἀνωδομῆς τῶν προσόψεων, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἶχον καταπέσει ἀπὸ τοίχους. Εἰς τὰς παρατηρήσεις τοῦ Τσουντα ἔχομεν τὴν πλήρη ἐξήγησιν τοῦ σωροῦ τῶν λίθων καὶ τοῦ θολωτοῦ τάφου τῶν Ἀχαρνῶν - Μενιδίου. Οἱ λίθοι ἐκεῖνοι ἐτέθησαν πρὸ τῆς ἀνωδομῆς τῆς προσόψεως τοῦ θολωτοῦ μετὰ τὴν μερικὴν πλήρωσιν τοῦ δρόμου ὅχι μόνον διὰ περισσοτέραν ἀσφάλειαν τοῦ τάφου, ἀλλὰ διὰ νὰ καλύψουν τὰ κενὰ τόσον τοῦ στομίου ὅσον καὶ τοῦ ἄνωθεν τοῦ ὑπερθύρου τμήματος τῆς προσόψεως. Κατ' ἀκολουθίαν ἡ ἐπιφάνεια μετὰ τὴν πλήρωσιν τοῦ δρόμου θὰ ἦτο ὑψηλότερον καὶ τῆς ἀνωτάτης σειρᾶς τοῦ σωροῦ τῶν λίθων καὶ τὰ ὅστρακα, τὰ εὑρεθέντα εἰς τὰ κατώτατα στρώματα, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἶχον ἀποτεθῇ ἐκεῖ μετὰ τὴν πλήρωσιν τοῦ δρόμου. Ἀποδεικνύεται λοιπὸν ὅτι δὲν ἦσαν ἀναθήματα. Ὅτι καὶ ἄλλοι ἐρευνηταὶ ἀνεκάλυψαν ὀγκολίθους πρὸ τοῦ στομίου καὶ τῆς ἀνωδομῆς τῆς προσόψεως βεβαιοῦνται ὑπὸ τοῦ Wace².

Ἀκόμη καὶ μία μικρὰ λεπτομέρεια πιθανῶς ὑποδεικνύει ὅτι ὁ δρόμος ἐπληρώθη μέχρι καὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὄγκου τῶν λίθων. Εἶδομεν ἀνωτέρω, ὅτι πέντε μέτρα ἀπὸ τοῦ στομίου καὶ ἓν μέτρον κάτωθεν τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας, ἦτο περὶ τὰ 3 μ. ἄνωθεν τῆς ὑπὸ τοῦ Wolters ὑποτεθείσης μυκηναϊκῆς ἐπιφανείας, εὑρέθη στρώμα γῆς μεμειγμένης μετὰ τέφρας, περιεχοῦσης τεμάχια ὀστέων³. Τὸ εὔρημα αὐτὸ ἔμεινεν ἀνεξήγητον. Εἶναι πιθανὸν νὰ ὑπο-

1. Ὅτι καὶ εἰς τὸν τάφον τοῦ Μενιδίου οἱ κατώτατοι λίθοι ἦσαν ὀγκωδέστεροι καὶ οὐχὶ πλακωτοὶ ἀλλὰ στρογγύλοι ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν ὧν ὧν γράφουν οἱ ἀνασκάψαντες, Das Kuppelgrab, σ. 8.

2. Chamber Tombs, σ. 128.

3. Das Kuppelgrab, σ. 4.

θέσωμεν ὅτι ἡ τέφρα καὶ τὰ ὀστᾶ ἦσαν κατάλοιπα ἐπιταφίου δείπνου, χαρακτηριστικοῦ τῶν μυκηναϊκῶν ἐθίμων ταφῆς καὶ νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὸ σημεῖον ὅπου εὐρέθῃ τὸ μεικτὸν τοῦτο στρώμα ὑποδεικνύει τὴν μυκηναϊκὴν ἐπιφάνειαν πρὸ τῆς προσόψεως τοῦ τάφου. Οἱ ἀνασκαφεῖς παρετήρησαν καὶ ἄλλα ἴχνη πυρῶν εἰς διάφορα ὕψη. Καὶ αὐτὰ δύνανται νὰ ἀποδοθοῦν εἰς ἐπιτάφια δεῖπνα γενόμενα ἐκάστοτε μετὰ τὴν ταφὴν ἄλλοτε μὲν προτοῦ πληρωθῇ τελείως ὁ δρόμος ἄλλοτε δὲ μετὰ τὴν τελείαν πλήρωσίν του.

Δεύτερον. Τὰ μυκηναϊκὰ ὄστρακα τοῦ δρόμου. Πῶς εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὰ ἴχνη καπνοῦ, τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν τὰ ὄστρακα, τὰ εὐρεθέντα εἰς τὰ κατώτατα στρώματα τῶν πρὸ τοῦ ὑπερθύρου λίθων; Εἰς τὴν ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Wolters ἐμελέτα τὰ ἐκ τοῦ τάφου ἀγγεῖα, αἱ ὑπάρχουσαι γνώσεις διὰ τὰ ταφικὰ ἔθιμα τῶν μυκηναίων ἦσαν σχετικῶς ὀλίγαι καὶ παρὰλληλα, μολοντί εὐάριθμα, εἶχον παραμείνει ἄγνωστα. Ἐκτοτε καὶ ἄλλα παρὰλληλα εὐρέθησαν καὶ αἱ γνώσεις μας ἠὺξήθησαν κατὰ πολὺ λόγῳ τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τῶν δημοσιεύσεών των. Τὰς λεπτομερείας τὰς σχετικὰς πρὸς τὸ πρόβλημά μας συνεκέντρωσα εἰς τὴν μελέτην μου « Cult of the Dead » καὶ τὰ φαινόμενα, τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν τὰ ὄστρακα, ἠρμήνευσα εἰς τὴν σελίδα 97. Εἶναι πρὸ πολλοῦ γνωστὸν ὅτι οἱ τάφοι ἀπελυμαίνοντο διὰ πυρὸς ὁσάκις ἐχρησιμοποιοῦντο ἐκ νέου διὰ ταφὴν καὶ ἄλλων νεκρῶν. Πρὸς τούτοις ἴσως πυραὶ ἠνάπτοντο καὶ ἐχρησιμοποιοῦντο κατὰ τὴν ἐναπόθεσιν τοῦ νεκροῦ ὥς μέρος τοῦ τυπικοῦ τῆς ταφῆς. Αἱ πυραὶ αὐταὶ ἠνάπτοντο ἐντὸς τοῦ θαλάμου καὶ ἄλλοτε μὲν εἰς πύραυνα, ἄλλοτε δ' ἐπ' αὐτοῦ τοῦ παπέδου. Ἐχει ἀποδειχθῇ ὅτι οἱ μυκηναῖοι δὲν ἐπρόσεχον καὶ πολὺ πρὸ ἠνάπτοντο αἱ πυραὶ καὶ τί θὰ ἔκαιον ἢ θὰ ἐκάλυπτον διὰ καπνοῦ. Πολλάκις τὰ παρακείμενα μιᾶς πυρᾶς ὀστᾶ καὶ τὰ θρανίσματα τῶν ἀγγείων ἐκαίοντο καὶ ἐμαυρίζοντο. Δείγματα πυρακτώσεως ὀστέων παραθέτει καὶ ὁ Nilsson, εἰς σ. 595 ἐξ., ὁ ὁποῖος, ὅπως ὁ Wace καὶ ὁ Blegen, ἐδέχθη ὅτι ἡ πυράκτωσις των ἦτο ἀποτέλεσμα τῶν ἀναπτομένων εἰς τὸν θάλαμον πυρῶν. Διὰ νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψει καὶ ὠρισμένον παράδειγμα ἃς ἴδωμεν τί λέγει ὁ Wace: « In the centre of Tomb 524 a large fire seems to have been lighted which blackened but did not burn the bones and potsherds of previous interments »¹. Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον λοιπὸν ἦτο δυνατόν νὰ πυρακτωθῶν καὶ νὰ μαυρίσων καὶ τὰ ἐκ τοῦ δρόμου μυκηναϊκὰ ὄστρακα. Ὅτι πυραὶ εἶχον ἀναφθῇ καὶ εἰς τὸν θάλαμον τοῦ τάφου Ἀχαρνῶν - Μενιδίου ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς ἐπιχώσεως, ἡ ὁποία ἐπλήρου τὸν λάκκον, τὸν εὐρεθέντα ἐντὸς τοῦ θαλάμου. Σημειωτέον ὅτι καὶ ὁ λάκκος αὐτὸς δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐχρησιμοποιεῖτο ὥς βόθρος καὶ διὰ λατρευτικῶν σκοποῦς, διότι προ- τοῦ ἀκόμῃ ἐγκαταλεφθῇ ὁ τάφος εἶχε καλυφθῇ ὑπὸ θρανίου ἢ ἐδράνου.

1. Chamber Tombs, σ. 141.

Θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀντιέπη τις ὅτι τὰ οὕτω πυρακτωθέντα ὄστρακα ἦσαν εἰς τὸν θάλαμον, τὰ τοῦ θολωτοῦ τάφου τῶν Ἀχαρνῶν - Μενιδίου εὐρέθησαν ἔξω αὐτοῦ εἰς τὸν δρόμον. Καὶ τοῦτο ἐξηγεῖται ἀπὸ ἕτερον ἔθιμον τῶν μυκηναίων, τὸ ὁποῖον ἤδη ἀνεφέραμεν. Ὅλοι οἱ ἀνασκάψαντες μυκηναϊκοὺς τάφους παρετήρησαν ὅτι πολλὰκις ὄστρακα ἀρχικῶς ἀνήκοντα εἰς τὸ ἴδιον ἀγγεῖον εὐρέθησαν ἄλλα μὲν εἰς τὸν θάλαμον, ἄλλα δὲ εἰς τὸν δρόμον. Ἐπικαλούμεθα καὶ πάλιν τὴν μαρτυρίαν τοῦ Wace, ἔ.ἀ., σ. 131, διὰ νὰ ὑπογραμμίσωμεν τὸ ἔθιμον τοῦτο : « In the dromoi of Tombs 516, 517, 518, 529, 530 and 533 », ὥς καὶ εἰς τὸν δρόμον τοῦ 515, « were found pieces of L.H.I-II ware which join on to other fragments found in the chambers ». Ἐν συνεχείᾳ λέγει ὅτι καὶ ὁ Τσούντας « in his excavations also noticed the comparative frequency with which sherds found in the dromoi joined on to others found in the chambers ». Τοῦτο ἀποδίδεται εἰς τὸ κατὰ καιροὺς « σάρωμα » τῶν λειψάνων καὶ τῶν κτερισμάτων τῶν προγενεστέρως ταφέντων. Τότε πολλὰ τῶν θρυμματισμένων ἀγγείων ἐρρίπτοντο ἔξω τοῦ θαλάμου εἰς τὸν δρόμον, ἐν ᾧ ἄλλα τεμάχια τῶν παρέμενον εἰς τὸν θάλαμον. Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον καὶ τὰ ὄστρακα τοῦ δρόμου τοῦ τάφου τοῦ Μενιδίου ἐξεβλήθησαν τοῦ θαλάμου.

Ἀλλὰ τὰ ὄστρακα ἐκεῖνα εὐρέθησαν εἰς τὸ ὕψος τοῦ ὑπερθύρου σχεδὸν καὶ μεταξὺ τῶν λίθων τῶν ριφθέντων πρὸ αὐτοῦ. Καὶ τοῦτο ἐξηγεῖται ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ἕτερον ταφικὸν ἔθιμον τῶν μυκηναίων καὶ τὰς ἐκ τῆς σκαφικῆς πείρας γνώσεις. Εἶδομεν ὅτι κατόπιν ἐκάστης ταφῆς ὁ δρόμος ἐπληροῦτο ὅτι δι' ἐκάστην νεωτέραν ταφήν τὰ χρώματα τοῦ δρόμου ἀφηροῦντο, μετὰ δὲ τὴν ταφήν καὶ πάλιν ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ νὰ τὸν πληρῶσουν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὰ χρώματα τοῦ δρόμου ἐσκάπτοντο ἐπανειλημμένως καὶ ἀνεσκαλεύοντο. Προφανῶς ἡ στρωματογραφία τῶν διαρκῶς μετεβάλλετο. Εἰς τὸν θάλαμον τοῦ τάφου τοῦ Μενιδίου εὐρέθησαν 6 σκελετοί. Ὁ δρόμος τοῦ λοιποῦ θὰ ἐσκάφη ἐκ νέου πέντε φορὰς καὶ θὰ ἐπληρώθη μὲ τὰ ἴδια σχεδὸν χρώματα ἑξ ἑκατέρης. Κατὰ τὸ διάστημα τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ταφῆς τὰ ὄστρακα ἐρρίφθησαν ἔξω τοῦ θαλάμου. Διὰ τὴν τελευταίαν ταφήν τὰ χρώματα τοῦ δρόμου θὰ ἐσκάφησαν καὶ πάλιν καὶ θὰ συνεσωρεύθησαν κατὰ μῆκος τῶν τοίχων του διὰ νὰ ἐπανατεθοῦν μετὰ τὸν ἐνταφιασμὸν καὶ τὸ τοίχισμα τοῦ στομίου. Ὁ Τσούντας πρὸ πολλοῦ ἐδίδαξε, καὶ οἱ ἀνασκάψαντες γνωρίζουν καλῶς ἐκ τῆς πείρας τῶν, ὅτι ὅταν χρώματα συσσωρεύωνται, λιθάρια, ὄστρακα κλπ., ὥς βαρύτερα κυλοῦν πρὸς τὴν βάσιν τοῦ σωροῦ. Ὅταν ἀρχίζομεν νὰ πληρῶμεν μίαν τάφρον ἢ τὸν δρόμον ἀρχίζομεν ἢ ἀπὸ τὴν κορυφὴν τοῦ σωροῦ ἢ ἀπὸ τὴν βάσιν τῆς πρὸς τὴν τάφρον ἢ δρόμον πλευρᾶς. Κατ' ἀκολουθίαν βαρύτερα ἀντικείμενα, ὥς τὰ ὄστρακα, τὰ κυλίσαντα εἰς τὴν παρυφὴν τῆς βάσεως τοῦ σωροῦ τῆς ἀντιθέτου πλευρᾶς θὰ μείνουν καὶ θὰ ριφθοῦν τελευταῖα. Κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν τὰ ὄστρακα καὶ οὐχὶ πλήρη

ἄγγεϊα ἔμειναν τελευταῖα καὶ ὅταν ἔρριπτον τοὺς λίθους διὰ νὰ καλύψουν τὴν πρόσοψιν ἔρριψαν καὶ τὰ ὄστρακα. Σημειωτέον ὅτι ὁ Wolters γράφει « Elf Scherben von oberen Teil eines Napfes » καὶ « Seben Scherben eines ziemlich dickwandigen Gefässes » ἦσαν τὰ σπουδαιότερα ὄστρακα. Εἶναι πιθανὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τὰ 11 καὶ τὰ 7 ὄστρακα, τὰ ὁποῖα ἀπετέλουν μέρος τοῦ ἄγγείου εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήκον, μέχρις ὅτου ἐρρίφθησαν μὲ τοὺς λίθους πρὸ τῆς προσόψεως, ἀπετέλουν ἓν σύνολον, τὸ ὁποῖον ἐθραύσθη ὅτε ἐρρίφθησαν λίθοι ἐπ' αὐτοῦ. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐξηγεῖται καὶ τὸ ἐπίπεδον, εἰς τὸ ὁποῖον εὐρέθησαν τὰ ὄστρακα.

Κατὰ ταῦτα τὰ τεκμήρια, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐβασίσθη ἡ ὑπαρξὶς λατρείας ἤρωος εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους καὶ εἰς τὸν θολωτὸν τάφον τῶν Ἀχαρνῶν - Μενιδίου, ἀποδεικνύονται ἐπὶ τῇ βάσει παραλλήλων εὐρημάτων καὶ στρωματογραφικῶν λόγων, οὐδεμίαν σχέσιν ἔχοντα πρὸς λατρείαν. Ἐρμηνεύονται πλήρως ὡς συνήθη ἀποτελέσματα τοῦ τρόπου, κατὰ τὸν ὁποῖον οἱ μυκηναῖοι κατεσκεύαζον τοὺς τάφους των, ἐπλήρουν τοὺς δρόμους μετὰ τὴν ταφὴν καὶ ἐθρουμάτιζον τὰ κτερίσματα τῶν προγενεστέρων. Λατρεία ἤρωος εἰς μυκηναϊκοὺς χρόνους πρὸ τοῦ θολωτοῦ τάφου τῶν Ἀχαρνῶν - Μενιδίου δὲν ἀποδεικνύεται ὡς ὑπάρχουσα.

Ἰσως θὰ πρέπη νὰ προσθέσω μίαν ἀκόμη λεπτομέρειαν. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους λατρεία ἤρωος ἐτελεῖτο εἰς τὸν δρόμον τοῦ τάφου. Ἀφ' οὗ ἀπεδείχθη, νομίζω, ὅτι τὸ μυκηναϊκὸν ἐπίπεδον ἔφθανε μέχρι σχεδὸν τοῦ ἀνωτάτου δόμου τῆς προσόψεως τῆς εἰσόδου, πῶς θὰ ἐξηγηθῇ τὸ ἐπίπεδον, εἰς τὸ ὁποῖον εὐρέθησαν τὰ ἄγγεϊα καὶ τὰ ὄστρακα τῶν ἱστορικῶν χρόνων; Ἡ ἀπάντησις καὶ εἰς τὸ ἐρώτημα αὐτὸ εἶναι εὐκόλος καὶ σαφής. Εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι οἱ ἄνθρωποι τῶν ἱστορικῶν χρόνων ἐτέλουν τὴν λατρείαν των εἰς ἀρκετὴν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς προσόψεως τοῦ τάφου. Τὰ κατὰλοιπα εἰς ἄλλας περιπτώσεις λατρείας εὐρέθησαν ἢ ἐντὸς τοῦ θαλάμου, ὅταν ἡ στέγη του εἶχε καταπέσει, ἢ πρὸ τῆς προσόψεως ἢ ἀνωθεν τοῦ θαλάμου. Εἶναι λογικὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι, ἐὰν ἡ πρόσοψις τῆς εἰσόδου τοῦ τάφου τῶν Ἀχαρνῶν - Μενιδίου ἦτο καταφανής, ἀμέσως πρὸ αὐτῆς θὰ ἐτελεῖτο ἡ λατρεία. Τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα ἀποδεικνύουν ὅτι τὸ πλησιέστερον σημεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον εὐρέθησαν κατάλοιπα ἱστορικῶν χρόνων, ἀπεῖχεν 6 ὅλα μέτρα ἀπὸ τῆς εἰσόδου καὶ ταῦτα ἦσαν σχετικῶς ἐλάχιστα. Τὰ πολυάριθμα ὄστρακα καὶ ἄγγεϊα εὐρέθησαν 10 καὶ 12 μέτρα πρὸς ἀνατολὰς τοῦ σημείου ἐκεῖνου, ἥτοι περὶ τὰ 16 καὶ 18 μέτρα ἀπὸ τῆς εἰσόδου. Διὰ αὐτὴν ἡ ἀπόστασις :

Ἡ μόνη δυνατὴ ἐξήγησις εἶναι ὅτι ὄχι μόνον ἡ πρόσοψις δὲν ἦτο καταφανής, ἀλλ' ὅτι καὶ ὁ πρὸ αὐτῆς δρόμος εἰς ἀρκετὴν ἀπόστασιν ἦτο τόσων πεπληρωμένος ὥστε δὲν παρεῖχεν εὐκολίαν χώρου διὰ τὴν λατρείαν. Ὅπως εἶδομεν ἀνωτέρω, ἡ θόλος συνήθως ἐκαλύπτετο ὑπὸ χυτῆς γῆς, ὑπὸ τύμβου

ἀρκετῶν διαστάσεων. Ὁ ὄγκος γῆς, ὁ ὁποῖος ἐκάλυπτε τὴν θόλον τοῦ τάφου τῶν Ἀχαρνῶν - Μενιδίου, θὰ ἐξετείνεται καὶ πέραν τῆς εἰσόδου καὶ θὰ ἐκάλυπτε καὶ μέρος τοῦ δρόμου. Ὁ Wace ὑπελόγησεν ὅτι ὁ τύμβος τοῦ λεγομένου τάφου τῆς Κλυταιμῆστρας εἶχε διάμετρον σχεδὸν 50 μέτρων. Ὁ τύμβος αὐτὸς θὰ ἐκάλυπτε περιοχὴν τοῦ δρόμου ἕως 12 μέτρων. Ἐὰν ἀκολουθήσωμεν τὴν αὐτὴν ἀναλογίαν διαμέτρου τύμβου, θόλου καὶ μήκους στομίου, θὰ φθάσωμεν εἰς τὸ πιθανὸν συμπέρασμα ὅτι ὁ τύμβος τοῦ θολωτοῦ τάφου τῶν Ἀχαρνῶν - Μενιδίου ἐκάλυπτε περιοχὴν τοὐλάχιστον 6 μέτρων ἀπὸ τῆς εἰσόδου πρὸς τὸν δρόμον. Κατὰ τὸ σημεῖον ἐκεῖνο, πέραν τῶν 6 μέτρων δηλαδή, ἡ πλευρὰ τοῦ κώνου τοῦ τύμβου θὰ συνήντα τὴν ὀριζοντίαν γραμμὴν τοῦ δρόμου, ὥς ἐπληρώθη μετὰ τὴν τελευταίαν ταφήν. Κατὰ ταῦτα, ὁ τύμβος χυτῆς γῆς θὰ ἐκάλυπτεν ἀκόμη τὴν πρόσοψιν καὶ τὸ παρ' αὐτὴν τμήμα τοῦ δρόμου εἰς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους καὶ διὰ τοῦτο ἡ λατρεία, τὴν ὁποίαν ἤρχισαν περὶ τὰ μέσα τοῦ ὀγδόου π.Χ. αἰῶνος, δὲν ἐτελεῖτο ἀμέσως πρὸ τῆς προσόψεως ἀλλ' εἰς ἀπόστασιν ἀπ' αὐτῆς.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ